

পঞ্চম অধ্যায়

ভাৰতীয় সমাজতত্ত্ববিদসকল (Indian Sociologists)

ইতিমধ্যে তোমালোকে ‘সমাজতত্ত্ব পৰিচয়’ নামৰ পাঠ্যপুথিত জানিবলৈ পাইছা যে সমাজতত্ত্ব হল তুলনামূলকভাৱে নতুন বিষয়, যিটোৱে মাত্ৰ এটা শতিকাৰ পূৰ্বেহে ইউৰোপত জন্মলাভ কৰিছে। ভাৰতবৰ্ষত অৱশ্যে সমাজতাত্ত্বিক চিন্তা-চৰ্চাৰ ইতিহাস এটা শতিকাতকৈয়ো পুৰণি। তথাপিও ই আনুষ্ঠানিক বিষয় হিচাপে ১৯১৭ চনতহে বম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ত স্বীকৃতি লাভ কৰে। পৰৱৰ্তী সময়ত অৰ্থাৎ ১৯২০ চনত কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয় আৰু লক্ষ্ণৌ বিশ্ববিদ্যালয়েও সমাজতত্ত্বৰ পাঠ্যক্ৰম তথা গৱেষণাৰ আৰম্ভণি কৰে। অৱশ্যে বৰ্তমান সময়ত সমাজতত্ত্ব, সামাজিক নৃতত্ত্বৰ দৰে বিষয়সমূহ প্ৰায় সকলো বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শৈক্ষিক বিভাগসমূহৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগস্বৰূপ।

সাম্প্ৰতিক সময়ত অন্যান্য বিষয়ৰ দৰে সমাজতত্ত্বক ভাৰতত এক সাধাৰণ তথা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হয়। কিন্তু এই পথ মুঠেই সহজ নাছিল। কিয়নো সমাজতত্ত্বৰ আৰম্ভণিৰ সময়ছোৱাত বিষয়টোৱে সমাজৰ কোনবোৰ দিশ অধ্যয়ন কৰিব সেয়া পৰিষ্কাৰ নাছিল বা ভাৰতৰ প্ৰেক্ষাপটত ইয়াৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু কি হ’ব সেইক্ষেত্ৰত সমাজবিজ্ঞানীসকলৰ মাজত এক বিতৰ্কৰ সৃষ্টি হৈছিল। সেয়েহে বিংশ শতিকাৰ প্ৰথম কালছোৱাত যিসকল লোকে বিষয়টোৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত আগ্ৰহী আছিল তেওঁলোকে ইয়াৰ ভূমিকাৰ কথা নিৰ্ণয় কৰিবলগীয়া হৈছিল। তোমালোকে এই অধ্যায়ত ভাৰতবৰ্ষত সমাজতত্ত্বৰ গুৰি ধৰোঁতাঁসকলৰ বিষয়ে এটি চমু আভাস পাবা। এইসকল গৱেষকে সমাজতত্ত্বক এক পাঠ্যক্ৰমিক ৰূপ দিয়াৰ লগতে ইয়াক আমাৰ ঐতিহাসিক আৰু সামাজিক প্ৰেক্ষাপটৰ লগত খাপ খুৱাই লোৱাত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

ইতিমধ্যে তোমালোকে জ্ঞাত যে ভাৰতবৰ্ষত সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নৰ বিষয়ত যথেষ্ট প্ৰশ্নৰ উদয় হৈছিল। যিহেতু বিষয়টোৱে ইউৰোপত জন্ম লাভ কৰিছিল আৰু আধুনিকতাৰ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন তথা গৱেষণাত মনোনিৱেশ কৰিছিল, গতিকে ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে দেশত ইয়াৰ ভূমিকা কি হ’ব সেই লৈ প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা হৈছিল। কাৰণ যদিও ভাৰতবৰ্ষত আধুনিকতাই যথেষ্ট প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল তথাপি এইয়া আছিল ঔপনিৱেশিক সময়ৰ দেশ। সেই দিশৰপৰা আধুনিকতাৰ লগত ঔপনিৱেশিকতাৰ এক বিশেষ সম্পৰ্ক

আছে। দ্বিতীয়তে সামাজিক নৃতত্ত্ববিজ্ঞানে ইউৰোপৰ প্ৰাচীন কৃষ্টি-সংস্কৃতিৰ বিষয়ে অধ্যয়নত ব্ৰতী হৈছিল। গতিকে ভাৰতবৰ্ষ, য'ত প্ৰাচীন সমাজ তথা উন্নত সভ্যতা আছে তাত ইয়াৰ ভূমিকা কি হ'ব। শেষত বৰ্তমান সময়ৰ স্বাধীন সাৰ্বভৌম ৰাষ্ট্ৰখনৰ পৰিকল্পিত উন্নয়নত সমাজতত্ত্বৰ কি ভূমিকা হ'ব তাক লৈয়ো বিশেষজ্ঞসকলৰ মাজত প্ৰশ্নৰ উদ্ৰেক ঘটিছিল। গতিকে ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বৰ অগ্ৰণী পণ্ডিতসকলে উপৰোক্ত প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ বিচাৰি উলিওৱাৰ উপৰি অন্য কিছুমান দিশো পৰ্যবেক্ষণ কৰিব লগা হৈছিল। এই ক্ষেত্ৰত সমাজতত্ত্বৰ চৰ্চাৰ জৰিয়তেহে উপৰোক্ত প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ পোৱা সম্ভৱ আছিল।

ভাৰতবৰ্ষত সমাজতত্ত্ববিদসকলৰ সৰহ সংখ্যকেই ঘটনাক্ৰমেহে বিষয়টোৰ লগত জড়িত হৈ পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে নৃতত্ত্ববিদ এল, কে, অনন্তকৃষ্ণ আয়াৰে (L.K. Ananthakrishna Iyer) (১৮৬১-১৯৩৭) নিজৰ কেৰিয়াৰ কেৰাণী তথা স্কুলৰ শিক্ষক হিচাবে আৰম্ভ কৰে আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত মহাবিদ্যালয়ৰ এজন শিক্ষক হিচাবে যোগদান কৰে। ১৯০২ চনত বৰ্তমান কেৰালাৰ কোচিৰ এজন দিৱানে তেওঁক ৰাজ্যৰ নৃতাত্ত্বিক জৰীপত কাম কৰিবৰ বাবে অনুৰোধ কৰে। একেসময়তে তদানীন্তন ব্ৰিটিছ চৰকাৰেও ৰাজশাসিত ৰাজ্যসমূহত একেধৰণৰ জৰীপ কৰাৰ কথা চিন্তা কৰে। অনন্তকৃষ্ণ আয়াৰে ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ বাবে ইচ্ছাকৃত ভাবে এজন অবৈতিক অধীক্ষক হিচাপে কাম কৰি এই কাৰ্যৰ সমাধান কৰে। যাৰ বাবে ব্ৰিটিছ নৃতত্ত্ববিদসকলে ইয়াৰ ভূয়সী প্ৰশংসা কৰে আৰু মহীশূৰলৈ একে ধৰণৰ প্ৰকল্পৰ কামৰ বাবে নিয়ন্ত্ৰণ জনোৱা হয়। সেয়েহে তেৱেই সম্ভৱপৰ ইতিহাসৰ প্ৰথমজন স্ব-শিক্ষিত নৃতত্ত্ববিদ যিয়ে ৰাষ্ট্ৰীয় তথা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষেত্ৰ গৱেষক তথা শিক্ষাবিদ হিচাবে স্বীকৃত লাভ কৰিছে। পৰৱৰ্তীকালত তেওঁক মাদ্ৰাজ বিশ্ববিদ্যালয় তথা কলকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ত বক্তৃতা প্ৰদানৰ বাবে নিমন্ত্ৰণ জনোৱাৰ লগতে এজন অধ্যাপক ৰূপে কলকাতা বিশ্ববিদ্যালয়তে নিযুক্ত কৰা হয় আৰু ইয়াতেই তেওঁ স্নাতকোত্তৰ পৰ্যায়ত নৃতত্ত্ব বিভাগ স্থাপনত সহায় কৰিছিল। তেওঁ ১৯১৭ চনৰ পৰা ১৯৩৭ চনলৈ তাতেই কাৰ্যৰত আছিল। নৃতত্ত্ববিজ্ঞানত কোনোধৰণৰ আনুষ্ঠানিক ডিগ্ৰী নোহোৱা স্বত্বেও ভাৰতীয় বিজ্ঞান অধিৱেশনৰ (Indian Science Congress) নৃজাতীয় বিজ্ঞান শাখাৰ (Ethnology Section Congress) সভাপতি ৰূপে নিৰ্বাচিত হৈছিল। ইউৰোপৰ বিভিন্ন বিশ্ববিদ্যালয়ত বক্তৃতা প্ৰদান কৰা সময়ছোৱাত তেখেতক জাৰ্মান বিশ্ববিদ্যালয়ে সন্মানীয় ডক্টৰেট (Honourary Doctorate) ডিগ্ৰী প্ৰদান কৰে। কোচিন ৰাজ্যইয়ো তেখেতক ৰাও বাহাদুৰ (Rao Bahadur) আৰু দেৱান বাহাদুৰ (Dewan Bahadur) উপাধিৰে সন্মানিত কৰে।

ভাৰতৰ অন্য এজন অপৰিকল্পিত (Accidental anthropologist) তথা অগ্ৰণী নৃতত্ত্ববিদ আছিল অধিবক্তা শৰৎ চন্দ্ৰ ৰয় (Sarat Chandra Roy) (১৮৭১-১৯৪২)। আইনৰ ডিগ্ৰী গ্ৰহণ কৰাৰ উপৰি তেওঁ ইংৰাজী বিষয়ত স্নাতক আৰু স্নাতকোত্তৰ ডিগ্ৰীৰো অধিকাৰী। পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁ ইংৰাজী বিষয়ত শিক্ষকতাৰ উদ্দেশ্যে ৰাঁচীলৈ ঢাপলি মেলে। ৰাঁচীৰ এখন খ্ৰীষ্টিয়ান মিছনেৰী বিদ্যালয়ত শিক্ষকৰূপে যোগদান কৰে আৰু যিয়ে তেওঁৰ জীৱনৰ পট পৰিৱৰ্তন কৰে। পৰৱৰ্তী জীৱনৰ ৪৪ বছৰ বাৰখণ্ডৰ চোটানাগপুৰ জনজাতীয় সংস্কৃতি আৰু সমাজ অধ্যয়ন বিভাগৰ মুখ্য বিষয়ববীয়া ৰূপে অৱদান আগবঢ়ায়। অন্য কথাত শৰৎ চন্দ্ৰ ৰয়ৰ নৃতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ প্ৰতি আগ্ৰহ বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে

যেতিয়া তেওঁ শিক্ষকতাৰ চাকৰি ত্যাগ কৰি বাঁচী কোৰ্টৰ এজন অনুবাদক হিচাবে যোগদান কৰে। স্মৰ্তব্য যে তেওঁ সেইক্ষেত্ৰত জনজাতীয় সমাজৰ নীতি প্ৰথা তথা আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ বিষয়ে সুক্ষ্মভাৱে অধ্যয়ন কৰিবলগীয়া হৈছিল। তেওঁ প্ৰায়েই জনজাতীয় লোকসকলৰ মাজলৈ গৈ ক্ষেত্ৰকৰ্ম সমাপন কৰিবলগীয়া হৈছিল। উপৰোক্ত কৰ্মসমূহ গৱেষণামূলক প্ৰবন্ধৰূপে বিভিন্ন মূল্যবান আলোচনীত প্ৰকাশ পাইছিল।

তেওঁৰ নিজৰ জীৱনত এইসমূহ কৰ্মৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এশতকৈয়ো অধিক গৱেষণামূলক প্ৰবন্ধ ব্ৰিটিছ শৈক্ষিক পত্ৰিকাত প্ৰকাশ পায়। এইসমূহ ৰচনা উৰাং, মুণ্ডা তথা খাৰিয়া জনজাতীয় সমাজৰ সংস্কৃতি আধাৰিত আছিল। সেইসময়ত তেওঁ এজন নৃতত্ত্ববিদ হিচাপে ভাৰত তথা ব্ৰিটেইনত বহুলভাৱে জনাজাত আৰু চোটানাগপুৰৰ এজন অধিকাৰী হিচাপে স্বীকৃত হৈছিল। *Man in India* নামৰ পত্ৰিকাখনি ১৯২২ চনত তেৱেঁই আৰম্ভণি কৰে যি আজিও প্ৰকাশ পাই আছে।

ভাৰতৰ নৃতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰখনত অনন্তকৃষ্ণ আয়াৰ তথা শৰৎ চন্দ্ৰ ৰয় দুয়োজনকেই সচা অৰ্থত একো একোজন অগ্ৰণী পুৰুষ হিচাবে গণ্য কৰিব পাৰি। বিংশ শতিকাৰ প্ৰথম ছোৱা নৃতত্ত্ববিজ্ঞানৰ আনুষ্ঠানিক স্বীকৃতি নথকা স্বত্বেও শৈক্ষিক পাঠ্যক্ৰম হিচাবে ইয়াক প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। দুয়োজন নৃতত্ত্ববিদেই ইংৰাজ শাসিত ভাৰতত জন্ম গ্ৰহণ তথা মৃত্যু হৈছিল। আয়াৰ তথা ৰয়ৰ উপৰি অন্য চাৰিজন নৃতত্ত্ববিদৰ বিষয়ে এই পাঠত আলোচনা কৰাটো প্ৰয়োজনীয় যাৰ কৰ্মকাল পৰাধীন আৰু স্বাধীনোত্তৰ দুয়ো সময়ছোৱাত দেখিবলৈ পোৱা যায়। এইসকলৰ ভিতৰত জি. এছ. ঘূৰী, ডি. পি. মুখাৰ্জী অন্যতম যিয়ে সমাজতত্ত্বক ভাৰতবৰ্ষত আনুষ্ঠানিক বিষয় হিচাবে প্ৰতিষ্ঠা কৰে। এওঁলোকৰ উপৰি এ.আৰ.দেশাই তথা এম.এন. শ্ৰীনিবাসৰ ভূমিকাও এইক্ষেত্ৰত লেখত লবলগীয়া। উপৰোক্ত সকলো সমাজতত্ত্ববিদেই পশ্চিমীয়া সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাধাৰাৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ ভাৰতত ইয়াৰ অধ্যয়নৰ গুৰুত্বৰ কথা বিবেচনা কৰিছিল। এনেধৰণৰ সক্ৰিয় শৈক্ষিক কাৰ্য-কলাপ তথা গৱেষণামূলক কাৰ্যই সমাজতত্ত্ব আৰু সামাজিক নৃতত্ত্ববিজ্ঞানক একত্ৰিত কৰি এক সামগ্ৰিক পাঠ্যক্ৰম হিচাপে স্বীকৃতি প্ৰদান কৰিছিল।

১৮৩৯ চনত ফ্ৰান্সৰ বিখ্যাত সমাজতত্ত্ববিদ আগষ্ট ক'ণ্ট (Auguste Comte) ৰ প্ৰচেষ্টাত সমাজতত্ত্ব (Sociology) নামৰ বিষয়টোৱে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। সমাজতত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰখনলৈ আগষ্ট ক'ণ্টৰ এই অৱদানৰ বাবেই তেওঁক সমাজতত্ত্বৰ পিতৃ (Father of Sociology) বুলি অভিহিত কৰা হয়। আগষ্ট ক'ণ্টৰ প্ৰচেষ্টাত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰা সমাজতত্ত্ব নামৰ এই বিষয়টো সময় বাগৰাৰ লগে লগে কেৱল ফ্ৰান্স দেশতে আৱদ্ধ নাথাকি বিশ্বৰ বিভিন্ন দেশত বিয়পি পৰিল। বিশ্বৰ আন আন দেশৰ লগতে ভাৰতবৰ্ষটো এই বিষয়টোৰ প্ৰভাৱ পৰিল। প্ৰথমাবস্থাত এই বিষয়টোৰ প্ৰতি ভাৰতীয়সকলৰ সম্যক ধাৰণা নাছিল। কিন্তু লাহে লাহে এক শ্ৰেণীৰ শিক্ষাবিদ তথা চিন্তাবিদৰ মাজত এই বিষয়টোক লৈ চৰ্চা আৰম্ভ হ'ল। এই চিন্তাগোষ্ঠীৰ অন্যান্যসকলৰ ভিতৰত অগ্ৰণী আছিল জি. এচ. ঘূৰী (G. S. Ghurye)। জি. এছ. ঘূৰী আৰু তেওঁৰ আন আন সহযোগীসকলে সেই সময়ত উপলব্ধি কৰিছিল যে সমাজতত্ত্ব নামৰ বিষয়টো প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছে পাশ্চাত্য পৰম্পৰা আৰু দৰ্শনেৰে। সেইবাবে তেওঁলোকৰ মনত প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা হৈছিল যে এই বিষয়টো ভাৰতবৰ্ষত প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ বেলিকা কোনবোৰ দিশত মনোনিৱেশ কৰিব। তেওঁলোকৰ মাজত পুনৰ প্ৰশ্নৰ

অৱতাৰণা হৈছিল যে এই বিষয়টোৰ থলুৱাকৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে নেকি? এই সকলোখিনি কথাৰ চৰ্চা চলিছিল ব'ম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ত। এই ক্ষেত্ৰত অগ্ৰণী ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল জি. এচ. ঘূৰীয়ে। ঘূৰী আছিল ভাৰতীয় সমাজতত্ত্ব (Indian Sociology) আৰু ভাৰতৰ সমাজতাত্ত্বিক পৰম্পৰাৰ প্ৰথম প্ৰজন্মৰ সমাজতত্ত্ববিদ (First Generation Sociologist)। এওঁৰ প্ৰচেষ্টাতেই ভাৰতবৰ্ষত এই বিষয়টোৰ আনুষ্ঠানিক আৰু পেচাগত ৰূপ (Institutionalisation and Professionalisation) প্ৰদান কৰাটো সম্ভৱ হৈ উঠিছিল।

উল্লেখযোগ্য যে ভাৰতত সমাজতত্ত্বৰ জন্ম আৰু বিকাশত অৰিহণা আগবঢ়োৱা ভাৰতীয় সমাজতত্ত্ববিদসকলৰ তালিকাত কেৱল ঘূৰীৰ নামেই অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থকা নাই। এই তালিকাত এম, এন, শ্ৰীনিবাস (M. N. Srinivas), এ, আৰ, দেশাই (A. R. Desai), ডি, পি, মুখাৰ্জী (D. P. Mukherjee), কে, এম, কাপাডিয়া (K. M. Kapadia), আই, পি, দেশাই (I. P. Desai), ইৰাৱতী কাৰ্বে (Irawati Karve), ওৱাই, বি, ডাম্লে (Y. B. Damle), এম, এচ, এ, ৰাও (M. S. A. Rao), ৰাধাকমল মুখাৰ্জী (R. K. Mukherjee) আদিৰ নামো অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। অৱশ্যে আমাৰ এই আলোচনাত মাত্ৰ চাৰিগৰাকী ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বদিকহে অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। সেয়েহে জি, এচ, ঘূৰী (G. S. Ghurye), ডি, পি, মুখাৰ্জী (D. P. Mukherjee), এ, আৰ, দেশাই (A. R. Desai) আৰু এম, এন, শ্ৰীনিবাস (M. N. Srinivas) ৰ জীৱন আৰু তেওঁলোকে ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বলৈ আগবঢ়োৱা অৱদান সম্পৰ্কে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

গোবিন্দ সদাশিৱ ঘূৰী ১৮৯৩-১৯৮৩ (Govinda Sadashiv Ghurye 1839-1983) :

১৮৯৩ চনৰ ১২ ডিচেম্বৰত পশ্চিম ভাৰতৰ কংকন উপকূলীয় অঞ্চলৰ মেলভান্ (Malvan) নামৰ চহৰত গোবিন্দ সদাশিৱ ঘূৰীৰ জন্ম হৈছিল। ঘূৰীৰ পৰিয়ালৰ প্ৰধান বৃত্তি আছিল ব্যৱসায়-বাণিজ্য। প্ৰথমাবস্থাত তেওঁলোকৰ ব্যৱসায়-বাণিজ্য ভাল আছিল যদিও পিছলৈ এনে ব্যৱসায়-বাণিজ্য ক্ৰমাৎ নিম্নগামী হ'বলৈ ধৰে।

১৯১৩ চন : ব'ম্বেৰ বিখ্যাত এল্ফিনষ্টন কলেজত (Elphinstone College) সংস্কৃতত অনাৰ্চসহ স্নাতক ডিগ্ৰীৰ বাবে নামভৰ্ত্তি কৰে আৰু ইয়াৰ পৰাই ১৯১৬ চনত কলা শাখাত স্নাতক ডিগ্ৰী লাভ

কৰে। পুনৰ ১৯১৮ চনত একেখন কলেজৰ পৰাই সংস্কৃত আৰু ইংৰাজী বিষয়ত স্নাতকোত্তৰ ডিগ্ৰী লাভ কৰে।

১৯১৯ চন : বিদেশত সমাজতত্ত্ব বিষয়ত অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে ব'ম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ে আগবঢ়োৱা বৃত্তি (Scholarship) ৰ বাবে নিৰ্বাচিত হয়। প্ৰথমে London School of Economics ৰ প্ৰখ্যাত সমাজতত্ত্ববিদ এল. টি হব্‌হাউচ (L. T. Hobhouse) ৰ লগত শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিবলৈ লয়। ইয়াৰ পিছত তেওঁ ডব্লিউ এইচ আৰ ৰিভাৰ্চ (W.H.R. Rivers) ৰ সৈতে

অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে কেমব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়লৈ (Cambridge University) যায় আৰু তাতেই বিকিৰণবাদী (Diffusionist) দৃষ্টিভঙ্গীৰ দ্বাৰা গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত হয়।

১৯২৩ চন : ১৯২২ চনত ডব্লিউ এইচ আৰ ৰিভাৰ্চ (W.H.R. Rivers) ৰ আকস্মিক বিয়োগ হোৱাত এ.চি. হেডন (A.C. Haddon) ৰ তত্ত্বাৱধানত পি.এইচ.ডি. (Ph.D.) ডিগ্ৰীৰ বাবে গৱেষণা পত্ৰ দাখিল কৰে। এই ডিগ্ৰীৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা তেওঁৰ ‘Caste and Race in India’ নামৰ গ্ৰন্থখনক কেমব্ৰিজৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ প্ৰকাশন গোষ্ঠীয়ে প্ৰকাশৰ দায়িত্ব বহন কৰে।

১৯২৪ চন : কিছুদিন কলিকতাত অতিবাহিত কৰাৰ পিছত সেই বছৰৰ জুন মাহত তেওঁক ব’ম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমাজতত্ত্ব বিভাগৰ সহকাৰী অধ্যাপক তথা মুৰব্বী হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হয়। তেওঁ পিছলৈ সুদীৰ্ঘ ৩৫ বছৰ কাল সেই পদতে থাকে।

১৯৩৬ চন : এই সময়ছোৱাত ব’ম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ত ডক্টৰেট ডিগ্ৰীৰ পাঠ্যক্ৰম আৰম্ভ কৰা হয়। ঘূৰীৰ তত্ত্বাৱধানতে প্ৰথমবাৰলৈ ভাৰতীয় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা সমাজতত্ত্ব বিষয়ত জি. আৰ. প্ৰধান (G.R. Pradhan) ক ডক্টৰেট ডিগ্ৰী প্ৰদান কৰা হয়।

১৯৫১ চন : ঘূৰীয়ে ভাৰতীয় সমাজতাত্ত্বিক সমাজ (Indian Sociological Society) প্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু এই সংস্থাৰ সভাপতিৰ দায়িত্ব বহন কৰে। ১৯৫২ চনত ঘূৰীয়ে Indian Sociological Society ৰ মুখপত্ৰ ‘Sociological Bulletin’ ৰ প্ৰকাশৰ শুভাৰম্ভ কৰে।

১৯৫৯ চন : বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা ঘূৰীৰ অৱসৰ গ্ৰহণ। কিন্তু ইয়াৰ পিছতো বিদ্যায়তনিক ক্ষেত্ৰখনত সক্ৰিয়ভাৱে জড়িত হৈ থাকে। তেওঁৰ মুঠ ৩০ খন গ্ৰন্থৰ ভিতৰত ১৭ খনেই অৱসৰৰ পিছত লিখি উলিয়াইছিল। তেওঁৰ মৃত্যু হৈছিল ৯০ বছৰ বয়সত ১৯৮৩ চনত।

ভাৰতবৰ্ষত সমাজতত্ত্ব বিষয়টি আনুষ্ঠানিক ৰূপত প্ৰতিষ্ঠা কৰাত জি. এছ. ঘূৰীয়েই মূল ব্যক্তি বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। সমাজতত্ত্ব বিষয়ৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম পোন প্ৰথম আৰম্ভ হৈছিল বম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ত। ঘূৰীয়ে সুদীৰ্ঘ ৩৫ বছৰ কাল বিভাগৰ মুৰব্বীৰূপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিছিল। ঘূৰীৰ তত্ত্বাৱধানত বহু গৱেষক ছাত্ৰই গৱেষণা কৰিছিল আৰু ইয়াৰে বহুতেই সমাজতত্ত্ব বিষয়ৰ মহত্বপূৰ্ণ স্থানত অধিষ্ঠিত হৈছিল। তেওঁ ‘ভাৰতীয় সমাজতাত্ত্বিক সমাজ’ (Indian Sociological Society) ৰ প্ৰতিষ্ঠাপক আছিল। তেওঁ ইয়াৰ মুখপত্ৰ আলোচনী Sociological Bulletin খনো উলিয়ায়। তেওঁৰ বিদ্যায়তনিক লিখনিসমূহ কেৱল সৃজনীমূলকেই নাছিল, বৰঞ্চ এই লিখনিসমূহে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ পৰিসৰ সাঙুৰি লৈছিল। যি সময়ত বিশ্ববিদ্যালয়ত অৰ্থনৈতিক তথা আনুষ্ঠানিক সহযোগ অতি সীমিত আছিল, ঘূৰীয়ে সেই কঠিনতাৰ মাজতো সমাজতত্ত্ব বিষয়টিক ক্ৰমাগতভাৱে আগবঢ়াই নিবলৈ অহৰহ চেষ্টা কৰিছিল। ঘূৰীৰ তত্ত্বাৱধানত বম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমাজতত্ত্ব বিভাগটিয়ে দুটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য সুখ্যাতিৰে আগবঢ়াই নিছিল, যিকেইটা সমাজতত্ত্বৰ উত্তৰপুৰুষে (Successor) অতি উৎসাহেৰে আদৰি লৈছিল। ইয়াৰে প্ৰথমটো হ’ল সমাজতত্ত্বৰ পাঠদান আৰু গৱেষণাক একীভূত কৰা আৰু দ্বিতীয়তে, সমাজিক নৃতত্ত্ব আৰু সমাজতত্ত্ব দুয়োটাকে যুগ্ম বিষয় ৰূপে স্থাপন কৰা।

জি, এছ, ঘূৰীৰ উল্লেখযোগ্য লিখনিসমূহ বিশেষকৈ জাতি (Caste) আৰু প্ৰজাতি (Race) বিষয়ৰ লিখনিসমূহ। ঘূৰীয়ে আন ভালেমান বিস্তৃত বিষয় সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰিছিল। যেনে — স্বজনীয়তা (Kinship), পৰিয়াল আৰু বিবাহ, সংস্কৃতি, সভ্যতা আৰু ইতিহাসৰ বিভিন্ন স্তৰত নগৰৰ ভূমিকা, ধৰ্ম আৰু সংঘৰ্ষ তথা সংহতিৰ সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়ন আদি। এই বিষয়ত ঘূৰীক বৌদ্ধিক আৰু প্ৰাসংগিক দিশত সম্ভৱতঃ আটাইতকৈ বেছি প্ৰেৰণা যোগাইছিল বিকিৰণবাদ (Diffusion) আদৰ্শই; ইয়াৰ উপৰি প্ৰাচ্যৰ হিন্দুধৰ্ম আৰু ইয়াৰ ভাৱাদৰ্শৰ সম্পৰ্কে পাণ্ডিত্য, জাতীয়তাবাদৰ ভাৱধাৰা আৰু হিন্দুমূলৰ সাংস্কৃতিক দিশ আদিয়ে।

ঘূৰীয়ে সম্পাদন কৰা মুখ্য কৰ্মৰাজিৰ ভিতৰত ‘জনজাতি’ তথা ‘আদিবাসী’সকলৰ সংস্কৃতি আছিল অন্যতম। আচলতে তেওঁৰ লেখনিসমূহৰ যোগেদি ভেৰিয়াৰ এলউইন (Verrier Elwin) ৰ লগত যিবোৰ মতানৈক্য ফুটি উঠিছিল, সেইবোৰে ঘূৰীক সমাজতত্ত্ব তথা বিদ্যায়তনিক জগতৰ বাহিৰলৈ বিশেষভাৱে জনাজাত কৰি তুলিছিল।

১৯৩০-৪০ ৰ সময়ছোৱাত ভাৰতৰ জনজাতিসকলৰ স্থিতি তথা ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সন্দৰ্ভত যথেষ্ট বাক-বিতণ্ডা হৈছিল। ভালেসংখ্যক ব্ৰিটিছ শাসক তথা নৃতত্ত্ববিদে ভাৰতৰ জনজাতিসকলৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখিছিল আৰু বিশ্বাস কৰিছিল যে জনজাতিসকল মূলতে আদিবাসী বা আদিম (Primitive) লোক। এইসকল লোক নিজা সাংস্কৃতিক বৈশিষ্ট্যৰে হিন্দু ধৰ্মৰ মূল সূঁতিৰ পৰা বহু নিলগত। এইসকলে এইটোও বিশ্বাস কৰিছিল যে নিৰপৰাধী আৰু সৰল প্ৰকৃতিৰ জনজাতিসকলে হিন্দু সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ সংস্পৰ্শলৈ আহি শোষিত হৈছে আৰু নিজা সংস্কৃতিৰ অৱনতি ঘটিছে। এনেবোৰ কাৰণতেই তেওঁলোকে ভাবিছিল যে জনজাতিসকলক হিন্দু ধৰ্মৰ মূল সূঁতিৰ লগত চামিল হ’বলৈ হেচা প্ৰয়োগ কৰা হৈছে আৰু এনেক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰই জনজাতিসকলৰ জীৱন প্ৰণালী আৰু সাংস্কৃতিক উপযুক্ত সুৰক্ষা দিয়াটো উচিত। জাতীয় চেতনাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত দেশৰ জাতীয়তাবাদীসকল নিজৰ ভাবধাৰাৰ প্ৰতি একান্ত অনুগত আছিল আৰু ভাৰতৰ সমাজত আৰু সংস্কৃতিৰ আধুনিকীকৰণ তথা দেশৰ ঐক্য প্ৰতিষ্ঠা কৰাত সম্পূৰ্ণ বিশ্বাসী আছিল। প্ৰাচীন নৃতত্ত্ববিদসকলে জনজাতীয় সাংস্কৃতিক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়াৰ নামত ভুল পথে পৰিচালিত কৰি জনজাতীয় সংস্কৃতিৰ যাদুঘৰ নিৰ্মাণৰ দিহা কৰিছিল। ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদীসকলৰ মতে হিন্দু ধৰ্মৰো ভালেমান বৈশিষ্ট্য পিছপৰা সংস্কৃতিৰেই অন্তৰ্গত আছিল আৰু সেইবোৰৰ সংস্কাৰ অতি জৰুৰী আছিল। জনজাতিসকলকো একে গুণীৰ ভিতৰত ৰাখি তেওঁলোকক উন্নতিৰ পথলৈ আগবঢ়াই নিয়াৰ চেষ্টা অতি প্ৰয়োজন। ঘূৰী আছিল ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ নেতৃস্থানীয় ব্যক্তি। সেইবাবে তেওঁ জনজাতিসকলক কোনো সুকীয়া সাংস্কৃতিক গোট বুলি ভবাতকৈ ‘পিছপৰা হিন্দু’ (Backward Hindu) বুলিহে পৰিচিত কৰিব বিচাৰিছিল। বিভিন্ন জনজাতীয় লোকসকলৰ বিস্তৃত সংস্কৃতিৰ ৰূপৰেখা দাঙি ধৰি তেওঁ কৈছিল যে আৰহমান কালৰে পৰা জনজাতীয় লোকসকল আৰু হিন্দু ধৰ্মৰ মাজত অবিৰতভাৱে ভাব বিনিময় তথা আন্তঃক্ৰিয়া চলি আহিছে; সেয়েহে দেখা যায় যে সম্প্ৰদায়বোৰে যিদৰে সমন্বয়ৰ গতিৰে আগবাঢ়িছে, জনজাতিসকল এইক্ষেত্ৰত কিছু পিছপৰি আছে। প্ৰাচীন নৃতাত্ত্বিক বৰ্ণনাসমূহত এই বিশেষ দিশটো উত্থাপিত হৈছিল যে জনজাতিসকল আছিল দূৰৱৰ্তী আদিবাসী লোক। ৰক্ষণাবেক্ষণকাৰী সকলে ভাবিছিল যে চামিলকৰণৰ যোগেদি জনজাতিসকল অধিক শোষিত হ’ব আৰু তেওঁলোকৰ সংস্কৃতি লুপ্তপ্ৰায় হ’ব। অৱশ্যে ঘূৰী আৰু অন্যান্য জাতীয়তাবাদীসকলে যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছিল

যে এনেধৰণৰ প্ৰতিকূল ফলাফল কেৱল জনজাতীয় সমাজতে পৰা নাছিল, বৰঞ্চ সকলো পিছপৰা তথা নিপীড়িত ভাৰতীয় জনগণৰ ক্ষেত্ৰত সমানে প্ৰযোজ্য আছিল। সামাজিক প্ৰগতিৰ বাটত এইবোৰ বাধা অৱশ্যন্তাৰী ৰূপে থিয় দিছিল।

ক্ৰিয়া-কলাপ-১ (Activity-1)

জনজাতি সম্পৰ্কীয় আজিকালি এনেবোৰ বিতৰ্কৰ মাজত প্ৰায়ে সোমাই পৰিবলগা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে জনজাতি সম্বন্ধীয় বহুতো আন্দোলনে তেওঁলোকৰ নিজা সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিচয় আদায় কৰিবলৈ সময়ে সময়ে হেঁচা প্ৰয়োগ কৰে। ক'বলৈ গ'লে ঝাৰখণ্ড আৰু ছত্তিশগড় ৰাজ্য দুখন এনে ধৰণৰ আন্দোলনৰ ফলশ্ৰুতিতে সৃষ্টি হ'ল। অৱশ্যে বিভিন্ন ধৰণৰ উন্নয়নমূলক প্ৰকল্প যেনে— ডাঙৰ নদী বান্ধ, খনি আৰু কাৰখানা প্ৰতিষ্ঠা আদি কামৰ বাবে বহু জনজাতি সম্প্ৰদায়ে কষ্ট স্বীকাৰ কৰিবলগা বিষয়বোৰৰ বিতৰ্কও হৈছে। এনেধৰণৰ আন কোনো সংঘৰ্ষৰ বিষয়ে তোমালোকে জানানে? এনেধৰণৰ সংঘৰ্ষবোৰৰ লগত জড়িত বিষয়বোৰ বাচি উলিওৱা। তুমি আৰু তোমাৰ শ্ৰেণীৰ বন্ধু-বান্ধৱীসকলে এই সমস্যাবোৰৰ বিষয়ে কি ভাবা?

জাতি আৰু প্ৰজাতি সম্পৰ্কে ঘূৰীৰ আলোচনা (Ghurye on Caste and Race) :

জি, এচ, ঘূৰীৰ সমাজতত্ত্বীয় অৱদানসমূহৰ ভিতৰত জাতি আৰু প্ৰজাতি সম্বন্ধীয় আলোচনা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। ঘূৰীৰ এই আলোচনা এক নৃতাত্ত্বিক আৰু সমাজতাত্ত্বিক আলোচনা। জাতি আৰু প্ৰজাতি সম্বন্ধীয় ঘূৰীৰ আলোচনা এক বিস্তৃত আলোচনা। কিয়নো তেওঁ এই বিষয়ত গৱেষণা কৰি ডক্টৰেট ডিগ্ৰী লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। কেমব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ত এই বিষয়তে ডক্টৰেট ডিগ্ৰী লাভ কৰাৰ পাছত ১৯৩২ চনত এই বিষয়তে 'Caste and Race in India' নামেৰে এখন গ্ৰন্থ প্ৰকাশ পায়। ঘূৰীৰ এই গ্ৰন্থখন আছিল এখন বিশেষ গ্ৰন্থ যিখন গ্ৰন্থই সেই সময়ৰ ভাৰতীয় সমাজৰ কেতবোৰ নৃতাত্ত্বিক (Anthropological) দিশ আলোকপাত কৰিছে।

জি, এচ, ঘূৰীয়ে 'Caste and Race in India' নামৰ গ্ৰন্থত সেই সময়ত প্ৰচলিত জাতি আৰু প্ৰজাতি সম্বন্ধে কেতবোৰ উল্লেখযোগ্য দিশ আলোকপাত কৰিছে। ঘূৰীয়ে আলোকপাত কৰা এনে দিশ বা সিদ্ধান্ত সমূহৰ এজন উল্লেখযোগ্য চিন্তাবিদ আছিল হাৰ্বাৰ্ট ৰিজলী (Herbert Risley)। ঘূৰী আছিল এজন নৃতত্ত্ববিদ (Anthropologist) আৰু সেইবাবেই তেওঁ নৃতাত্ত্বিক দিশৰ অধ্যয়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। ৰিজলীয়ে উল্লেখ কৰিছে যে মানৱ জাতিক প্ৰধানকৈ কেইটামান শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্য অনুযায়ী ভাগ কৰিব পাৰি। তেওঁ উল্লেখ কৰা এই শাৰীৰিক বিশেষত্ববোৰ হৈছে মানুহৰ মূৰৰ আকাৰ, মূৰ আৰু মগজুৰ সংলগ্নকাৰী অংশ সমূহৰ গঠন বা আকাৰ, নাকৰ দৈৰ্ঘ্য ইত্যাদি।

ঘূৰীয়ে তেওঁৰ জাতি আৰু প্ৰজাতি সম্বন্ধীয় আলোচনাত হাৰ্বাৰ্ট ৰিজলীৰ প্ৰসংগ সঘনাই আলোকপাত কৰিছে। কিয়নো ৰিজলীয়ে ভাৰতীয় জাতি আৰু প্ৰজাতি সম্বন্ধে গভীৰ অধ্যয়ন চলাইছিল। হাৰ্বাৰ্ট ৰিজলীয়ে উপলব্ধি আৰু বিশ্বাস কৰিছিল যে বিভিন্ন প্ৰজাতিৰ জন্ম তথা উৎপত্তি সম্বন্ধে অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে সমগ্ৰ

ভাৰতবৰ্ষই হ'ল এক উপযুক্ত স্থল বা গৱেষণাগাৰ। ৰিজলীয়ে উল্লেখ কৰিছিল যে জাতি ব্যৱস্থাই ইয়াৰ ভিন্ন ভিন্ন গোটৰ মাজত আন্তঃবিবাহৰ প্ৰচলনত বহু যুগ ধৰি বাধাস্বৰূপ হৈ আহিছে। ৰিজলীৰ মতে প্ৰজাতিয়েহে জাতিৰ উৎপত্তিত সহায় কৰে। কিয়নো বেলেগ বেলেগ জাতিৰ মাজত প্ৰজাতিৰ কেতবোৰ গুণ উপলব্ধ হয়। সাধাৰণতে উচ্চ জাতি সমূহক ইন্দো-আৰ্য প্ৰজাতিৰ সমাৰ্থকৰূপে ধৰা হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে নিম্ন জাতিবোৰক অনাৰ্য, মঙ্গোলীয় নাইবা অন্যান্য প্ৰজাতিৰ গোটত ধৰা হয়। ৰিজলী আৰু আন বহুজন নৃতত্ত্ববিদে ক'ব বিচাৰে যে সমাজৰ নিম্ন জাতিৰ লোক সকলেই ভাৰতৰ আদিম বাসিন্দা।

ভাৰতৰ জাতি আৰু প্ৰজাতি সম্বন্ধে হাৰাট ৰিজলীয়ে যিখিনি মতামত আগবঢ়াইছে সেইখিনি মতামতক ঘূৰীয়ে সম্পূৰ্ণৰূপে গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাই। ঘূৰীৰ মতে আৰ্য প্ৰজাতিৰ পৰা উৎপত্তি হোৱা উচ্চ জাতি আৰু অনাৰ্য প্ৰজাতিৰ পৰা উৎপত্তি হোৱা নিম্নজাতিৰ ভাৱধাৰাটো কেৱল উত্তৰ ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযোজ্য। ভাৰতৰ আন আন অঞ্চলবোৰত এনে ধৰণৰ নিৰিখেৰে গোটবোৰৰ মাজৰ ব্যৱধান বিস্তৃত বা-পদ্ধতিগতভাৱে পাব নোৱাৰি। এই কথাই ইয়াকে স্পষ্ট কৰে যে ইন্দো-গংগা-সমভূমিৰ বাদে ভাৰতৰ প্ৰায়বোৰ অঞ্চলতে থকা বিভিন্ন প্ৰজাতিবোৰে বহু আগৰে পৰা পৰস্পৰে সন্নিবিষ্ট ৰূপত বসবাস কৰি আহিছিল। সেইবাবেই আন্তঃবিবাহৰ নীতিক বাধা আৰোপ কৰি 'প্ৰজাতীয় বিশুদ্ধতা' (Racial Purity) ক মানি চলা ব্যৱস্থাটো কেৱল 'প্ৰকৃত হিন্দুস্থান' অৰ্থাৎ উত্তৰ ভাৰততহে দেখা গৈছিল।

সাম্প্ৰতিক কালত জাতি ব্যৱস্থাৰ ধাৰণাটো প্ৰজাতীয় সিদ্ধান্তৰ আধাৰত একাকাৰ কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু বহুতেই কুৰি শতিকাৰ প্ৰথমৰ্ধত এই ধাৰণাক সত্য বুলি মানি লৈছিল। এই উপমহাদেশখনলৈ আৰ্যসকলৰ আগমন সন্দৰ্ভত বুৰঞ্জীবিদসকলৰ মাজতো মতবিৰোধ আছে। যি সময়ত ঘূৰীয়ে এই সম্বন্ধে লেখনি আগবঢ়াইছিল, সেই সময়ত সেইবোৰ সমাজতাত্ত্বিক দিশত প্ৰধান বিচাৰ্য বিষয় হৈ পৰিছিল, যিবোৰ কাৰণত তেওঁৰ লিখনি সমূহে মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিছিল।

প্ৰজাতি (Race) সম্বন্ধে ঘূৰীয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱাৰ দৰে জাতি (Caste) সম্বন্ধেও আলোচনা আগবঢ়াইছিল। জাতি সম্বন্ধে ঘূৰীয়ে সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। ঘূৰীৰ এই সংজ্ঞাৰ পৰা জাতিৰ মুঠ ছয়টা বৈশিষ্ট্য নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। এই বৈশিষ্ট্যকেইটা হৈছে—

(১) সমাজৰ খণ্ড বিভাজন (Segmental Division of Society) : জি, এচ, ঘূৰীৰ মতে জাতি ব্যৱস্থাই সমগ্ৰ ভাৰতীয় সমাজখনক বিভিন্ন খণ্ড-উপখণ্ডত বিভক্ত কৰিছে। প্ৰতিটো খণ্ডৰে নিজৰ প্ৰস্থিতি আৰু ভূমিকা সুনিশ্চিত হৈ থাকে। এই জাতি সমূহে নিজৰ জাতিৰ পালনীয় কৰ্তব্যসমূহ পালন নকৰিলে অৰ্থদণ্ড, উধাৰণি ভোজ, শাৰীৰিক শাস্তি, প্ৰায়শ্চিত্ত জাত্যাশ্ৰকৰণ আদিৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়।

(২) সংস্কৰণ (Hierarchy) : জাতি হৈছে এক সংস্কৰণাত্মক ব্যৱস্থা। বিভিন্ন জাতিৰ মাজত উচ্চ-নিম্ন হিচাপে সামাজিক স্থান বা প্ৰস্থিতিৰ পাৰ্থক্যকৰণেই হৈছে সংস্কৰণ। জাতি সংস্কৰণত উৰ্দ্ধতম জাতি হৈছে—ব্ৰাহ্মণ আৰু ইয়াৰ পিছত ক্ৰমান্বয়ে ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ। শূদ্ৰসকলক বহুতে অস্পৃশ্য বুলিও কয়। জাতি সংৰচনাত উৰ্দ্ধতম ব্ৰাহ্মণ আৰু নিম্নতম অস্পৃশ্যসকলৰ স্থান প্ৰায়ে অপৰিৱৰ্তিত যদিও এই দুই সীমাৰ মাজৰ জাতিবোৰৰ সামাজিক স্থান বা প্ৰস্থিতি গতিশীল। কিয়নো এই জাতিবোৰৰ প্ৰত্যেক

ভাগেই নিজক আনতকৈ উচ্চ বুলি দাবী কৰে। এনে দাবী প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ বহুতো মধ্যম জাতিয়ে সুপ্ৰতিষ্ঠিত, সামাজিক মৰ্যাদাসম্পন্ন উচ্চ জাতিৰে সৈতে নিজৰ সম্বন্ধ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। এই প্ৰযত্ন সফল হ'লে সেই জাতিৰ সামাজিক স্থিতিও উচ্চ স্তৰত হয়।

(3) খোৱা-লোৱা আৰু সামাজিক চাল-চলনৰ ওপৰত নিষেধ (Restriction on feeding and social Intercourse) : ঘূৰীয়ে উল্লেখ কৰিছে যে জাতি ব্যৱস্থাত সকলো জাতিৰ আন আন জাতিৰ লগত খোৱা-বোৱা আৰু সামাজিক চাল-চলনৰ ক্ষেত্ৰত কেতবোৰ বাধা-নিষেধ আছে। এনে নিয়ম অনুসৰি ব্ৰাহ্মণৰ দৰে উচ্চ জাতি সমূহে নিম্ন বা অন্যান্য অস্পৃশ্য জাতি সমূহৰ লগত খোৱা-লোৱা কৰিব নোৱাৰে। নিম্ন জাতি বা অস্পৃশ্যসকলে স্পৰ্শ কৰা কোনো খাদ্য উচ্চ জাতি সমূহে গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। এনে খাদ্য গ্ৰহণ কৰিলে উচ্চ জাতি সমূহ অপবিত্ৰ হয় বুলি ধৰা হয়। খাদ্য গ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত থকা এনে জাতিগত বিচাৰ বা বাধা-নিষেধক কেন্দ্ৰ কৰি সময়ে সময়ে বিভিন্ন লেখক চিন্তাবিদে প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰি আহিছে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল ব্ৰাহ্মণসকলে তৈয়াৰ কৰা যিকোনো খাদ্য আন সকলো জাতিয়ে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, কিন্তু আন জাতিয়ে তৈয়াৰ কৰা বা স্পৰ্শ কৰা যিকোনো আহাৰ ব্ৰাহ্মণ সকলে গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। ভাৰতবৰ্ষৰ সমাজত যুগ যুগ ধৰি চলি অহা এই পৰম্পৰাই উচ্চ আৰু নিম্ন জাতিসমূহৰ মাজত সামাজিক ব্যৱধান বৃদ্ধি কৰিছে। অপ্ৰিয় সত্য যে পৰম্পৰাই এখন সমাজৰ পৰিচয় অটুট ৰাখে আৰু সমাজখনৰ ভেঁটি কটকটীয়া কৰি ৰাখে। কিন্তু সমাজৰ কেতবোৰ পৰম্পৰাই মানুহৰ মাজত সামাজিক ব্যৱধান বৃদ্ধি কৰি সামাজিক বিশৃংখলতাৰ সৃষ্টিৰ লগতে সামাজিক ঐক্য সংহতি বিনষ্ট কৰে। গতিকে আজিৰ দিনতো জাতি ব্যৱস্থাৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ সংস্থাৰ কেতিয়াও অৱহেলা কৰিব নোৱাৰি যদিও এই ব্যৱস্থাৰ অন্তৰালত সোমাই থকা সামাজিক আঘাত হানিব পৰা বিধৰ কেতবোৰ নীতি নিয়মৰ সাল-সলনি কৰা নাইবা নমনীয় কৰাটো এখন সুস্থ সবল সমাজ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে খুবোই প্ৰয়োজন।

জাতি ব্যৱস্থাত কেৱল খাদ্য গ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰতেই নহয় অন্যান্য সামাজিক চাল-চলনৰ ক্ষেত্ৰতো বিভিন্ন জাতি সমূহৰ মাজত বাধা-নিষেধ আছে। জাতি ব্যৱস্থাৰ এই নীতিয়ে জাতি সমূহৰ মাজত পবিত্ৰ-অপবিত্ৰ ধাৰণা অধিক কটকটীয়া কৰিছে। জাতি ব্যৱস্থাত নিম্ন জাতি বা অস্পৃশ্যসকলে যদি উচ্চ জাতি সমূহক স্পৰ্শ কৰে তেতিয়া তেওঁলোক অপবিত্ৰ বা অশুচি হোৱা বুলি কোৱা হয়। এই ক্ষেত্ৰত সমাজতত্ত্ববিদসকলে এনেদৰে মন্তব্য দিছে— "... a touch of a lower caste man (Particularly of an untouchable/dalit/Harijan) would pollute or defile a man of higher caste." জাতি ব্যৱস্থাৰ এই নীতি অনুসৰি কেৰেলা ৰাজ্যৰ 'নায়াৰ' (Nayar) সকলে 'নাম্বোদৰী' (Nambudari) ব্ৰাহ্মণসকলৰ কাষ চাপিব পাৰিছিল যদিও তেওঁলোকক কোনো কাৰণতেই স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰিছিল। গতিকে জাতি ব্যৱস্থাৰ এই নীতি বৰ্তি আছে বাবে ভাৰতবৰ্ষত যুগ যুগ ধৰি অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণাও বৰ্তি আছে।

(4) সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় নিৰ্যোগ্যতা আৰু বিশেষাধিকাৰ (Civil and Religious Disabilities and Privileges of Different Sections) : ভাৰতবৰ্ষৰ জাতি ব্যৱস্থাত বৰ্তি থকা স্পৃশ্য আৰু অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণাই বিভিন্ন জাতি সমূহৰ মাজত ধৰ্মীয় দিশত সামাজিক ব্যৱধান সৃষ্টি কৰি আহিছে। এই অনুসৰি সকলো

জাতিৰ লোকেই কোনো মঠ-মন্দিৰত জধে-মধে প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰে। বিদ্যালয়ত পঢ়া উচ্চ জাতিবিলাকে ব্যৱহাৰ কৰা কুঁৱা বা পুখুৰীৰ পৰা পানী তোলা অস্পৃশ্যসকলৰ বাবে নিষেধ কৰা হৈছিল। দক্ষিণ ভাৰতৰ কেতবোৰ গাঁও নাইবা নগৰ অঞ্চলত অস্পৃশ্য সকলৰ যেতিয়াই তেতিয়াই বা জধে-মধে চলন ফুৰণত বাধা আছিল। মহাৰাষ্ট্ৰত 'মাহাৰ' (Mahars) আৰু 'মাংগ' (Mangs) নামৰ অস্পৃশ্য জাতি দুটাৰ ৰাজহুৱা স্থানত পুৰা ৯ বজাৰ আগত আৰু আবেলি তিনি বজাৰ পিছত চলন-ফুৰণত বাধা-নিষেধ আছিল। দক্ষিণ ভাৰতৰ কেতবোৰ অস্পৃশ্য জাতিৰ যিকোনো আৰ্হিৰ ঘৰ সজা আৰু যিকোনো ধৰণৰ গহনা ব্যৱহাৰ কৰাত বাধা আছিল। ঠিক একেদৰে মালাবাৰৰ কেতবোৰ অস্পৃশ্য জাতিৰ ৰাজহুৱা স্থানত ছাতি লোৱা, জোতা পিন্ধা আৰু গহনা ব্যৱহাৰ কৰাত বাধা আছিল। কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে উচ্চ জাতি সমূহে সামাজিক, ৰাজনৈতিক, ধৰ্মীয় আৰু আইনগত অধিকাৰ ভোগ কৰিছিল।

(৫) বৃত্তি অৱলম্বনৰ ক্ষেত্ৰত নিষেধ (Restrictions on Occupational Choice) : ঘূৰীয়ে উল্লেখ কৰা মতে ভাৰতবৰ্ষৰ জাতি ব্যৱস্থাত বৃত্তি অৱলম্বন বা বৃত্তি গ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰতো কেতবোৰ বাধা-নিষেধ আছে। অৰ্থাৎ যিকোনো জাতিয়ে যিকোনো বৃত্তি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। জাতি ব্যৱস্থাৰ নীতি অনুসৰি এজন ব্যক্তি যিটো জাতিত জন্ম গ্ৰহণ কৰে সেইটো জাতিৰ নিৰ্ধাৰিত বৃত্তিটোহে তেওঁ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ব্ৰাহ্মণ সকলে পুৰোহিতৰ কাম আৰু চমাৰ সকলে চামৰা বা জোতা তৈয়াৰ বা মেৰামতিৰ কাম কৰিব পাৰে। অৱশ্যে বৃত্তিৰ ভিতৰতো পৱিত্ৰ বৃত্তি আৰু অপৱিত্ৰ বৃত্তিৰ ভাগ আছে। অপৱিত্ৰ বৃত্তিৰ মাজতো অপৱিত্ৰতাৰ মাত্ৰা আছে, যেনে— মল-মূত্ৰ পৰিষ্কাৰ কৰা কামটো সবাতোকৈ অপৱিত্ৰ, তাৰ পিছত চামৰাৰ কাম কৰা, কাপোৰ-কানি ধোৱা আদি কামক ক্ৰমান্বয়ে কম অপৱিত্ৰ বুলি গণ্য কৰা হয়। এই কামবোৰ অন্যান্য নিম্ন জাতিৰ মানুহে কৰে। ধৰ্ম সন্মন্ধীয় যিকোনো ধৰণৰ কামেই পৱিত্ৰ। সেইফালৰ পৰা পুৰোহিতৰ সামাজিক প্ৰস্থিতি বহু ওপৰত।

(৬) বিবাহ সন্মন্ধীয় নিষেধ (Restriction on Marriage) : জাতি হৈছে এক অন্তঃবিবাহ সন্মন্ধ। অৰ্থাৎ এটা জাতিয়ে নিজৰ জাতিৰ লগতহে বৈবাহিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি প্ৰত্যেক জাতি বহুতো উপজাতিত বিভক্ত আৰু এওঁলোকৰ মাজত অন্তঃবিবাহ হয় অৰ্থাৎ এটা উপজাতিৰ মানুহে নিজৰ উপজাতিৰ বাহিৰত বিবাহ কৰিব নোৱাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে মহাৰাষ্ট্ৰৰ সংকলক ব্ৰাহ্মণ দৰাই সংকলক কন্যা, কৰহাজ ব্ৰাহ্মণে কৰহাজ ব্ৰাহ্মণৰ মাজতহে বিয়া কৰাব পাৰে। পঞ্জাবৰ কোনো কোনো জাতিৰ মাজত ৰাজপুত সকলৰ কোনো কোনো গোত্ৰৰ মাজত আৰু নান্দুদিৰী নায়াৰৰ সম্পৰ্কত অনুলোম (Hypergamy) বিবাহ পদ্ধতি প্ৰচলিত। অনুলোম বিবাহত উচ্চ জাতি বা গোত্ৰৰ মানুহ এজনে নিজৰ জাতি কুলতকৈ তলৰ জাতি বা কুলৰ ছোৱালী বিবাহ কৰায়।

এনেদৰেই জি. এচ. ঘূৰীয়ে জাতি আৰু প্ৰজাতি সন্মন্ধে বৰ্ণনা কৰিছে। জাতি সন্মন্ধে ঘূৰীয়ে যি বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছে, সেই বিশ্লেষণৰ দ্বাৰা জাতি যে এক বন্ধ সামাজিক ব্যৱস্থা সেৱা স্পষ্টকৈ ফুটি উঠিছে।

ধূৰ্জতি প্ৰসাদ মুখাৰ্জী ১৮৯৪-১৯৬১ (Dhurjati Prasad Mukerji-1894-1961) :

১৮৯৪ চনৰ ৫ অক্টোবৰত ধূৰ্জতি প্ৰসাদ মুখাৰ্জীৰ জন্ম হৈছিল এটি মধ্যবিত্ত ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত। মুখাৰ্জীয়ে জন্মগ্ৰহণ কৰা পৰিয়ালটো সুদীৰ্ঘ কাল উচ্চ শিক্ষাৰ লগত জড়িত আছিল। বিজ্ঞানত স্নাতক ডিগ্ৰী লোৱাৰ পিছত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা বুৰঞ্জী আৰু অৰ্থনীতি বিষয়ত স্নাতকোত্তৰ ডিগ্ৰী গ্ৰহণ কৰে।

১৯২৪ চন : সমাজতত্ত্ব আৰু অৰ্থনীতি বিভাগত লক্ষ্ণৌ বিশ্ববিদ্যালয়ত প্ৰবক্তা হিচাপে যোগদান কৰে।

১৯৩৮-৪১ চন : United Provinces of British India (বৰ্তমানৰ উত্তৰ প্ৰদেশ) চৰকাৰৰ অধীনস্থ তথ্য বিভাগৰ সঞ্চালক হিচাপে সেৱা আগবঢ়ায়।

১৯৪৭ চন : উত্তৰ প্ৰদেশৰ Labour Inquiry Committee ৰ সদস্য হিচাপে সেৱা আগবঢ়ায়।

১৯৪৯ চন : লক্ষ্ণৌ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ উপাচাৰ্যৰ বিশেষ অনুমতি সাপেক্ষে সেই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপকৰূপে নিযুক্তি লাভ কৰে।

১৯৫৩ চন : Aligarh Muslim University ত অৰ্থনীতি বিভাগৰ অধ্যাপকৰূপে যোগদান কৰে।

১৯৫৫ চন : নতুনকৈ গঠন হোৱা Indian Sociological Society ৰ সভাপতিৰ অভিভাষণ পাঠ কৰে।

১৯৫৬ চন : ছুইজাৰলেণ্ডত ডিঙিৰ কৰ্কট ৰোগৰ বাবে জটিল অস্ত্ৰোপচাৰ আৰু ১৯৬১ চনৰ ৫ ডিচেম্বৰত মৃত্যু।

ধূৰ্জতি প্ৰসাদ মুখাৰ্জী ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বৰ বাটকটীয়া সমাজতত্ত্ববিদ সকলৰ ভিতৰত এজন। ভাৰতীয় সমাজতত্ত্ববিদ আৰু শিক্ষাবিদ সকলৰ মাজত চমুকৈ তেওঁৰ জনপ্ৰিয় নামটো ডি, পি, (D. P)। তেওঁৰ জন্ম হৈছিল ১৮৯৪ চনৰ ৫ অক্টোবৰত পশ্চিমবংগৰ এটা মধ্যবিত্ত পৰিয়ালত। সত্যেন বসুৰ (Satyen Bose) মতে যেতিয়া ডি, পি, মুখাৰ্জীয়ে কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ত প্ৰাৰম্ভিক পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল তেতিয়া তেওঁ প্ৰথমে বিজ্ঞানত অধ্যয়ন কৰিব খুজিছিল যদিও পিছত এই সিদ্ধান্তৰ সলনি কৰি অৰ্থনীতি, বুৰঞ্জী আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানতহে অধ্যয়নৰ সিদ্ধান্ত লৈছিল। মুখাৰ্জীয়ে শিক্ষা জীৱন আৰম্ভ কৰিছিল কলিকতাৰ বংগবাচী কলেজত (Bankagasi College)। ১৯২২ চনত তেওঁ লক্ষ্ণৌ বিশ্ববিদ্যালয়ত সমাজতত্ত্ব আৰু অৰ্থনীতি বিষয়ত অধ্যাপক হিচাপে কাম কৰিছিল। এই বিশ্ববিদ্যালয়ত প্ৰায় বত্ৰিশ বছৰ কাল অধ্যাপনা কৰিছিল। ৰাধাকমল মুখাৰ্জী (R. K. Mukerji) ৰ বাবেই ডি, পি, মুখাৰ্জীয়ে এই বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যাপনা কৰিবলগা হৈছিল। মুখাৰ্জী আছিল Indian Sociological Conference ৰ প্ৰথমবাৰ সভাপতি আৰু International Sociological Association ৰ উপসভাপতি।

মুখাৰ্জীৰ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থসমূহ (Important Books of Mukerji) :

মুখাৰ্জীয়ে তেওঁৰ জীৱন কালছোৱাত কেতবোৰ মূল্যবান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি থৈ গৈছে। তেওঁ ৰচনা কৰা গ্ৰন্থসমূহ হৈছে—

- (i) Diversities (1958)
- (ii) Basic concept in Sociology (1932)
- (iii) Personality and the Social Science (1924)
- (iv) Modern Indian culture (1942)
- (v) Problems of Indian Youth (1942)
- (vi) Views and Countervies (1946)
- (vii) Tagore : A Study (1943)
- (viii) On Indian History : A Study in Method (1943)
- (ix) Introduction to Music (1945)

ধুৰ্জতি প্ৰসাদ মুখাৰ্জী কেৱল এজন সমাজতত্ত্ববিদেই নাছিল, তেওঁৰ অৱদান একে ধৰণে অৰ্থনীতি, সাহিত্য, সংগীত, কলা ইত্যাদিত দেখা গৈছিল। অৱশ্যে তেওঁৰ বিভিন্ন দিশৰ অৱদানবিলাকৰ ভিতৰত সমাজতত্ত্বীয় অৱদানেই আটাইতকৈ বেছি। ব্যক্তি হিচাপে তেওঁ আছিল গুণী-জ্ঞানী আৰু আনৰ প্ৰতি সহৃদয়তা থকা এজন ব্যক্তি। তেওঁৰ ব্যক্তিত্বই যুৱক-যুৱতীক আকৰ্ষণ কৰিব পাৰিছিল। তেওঁ আছিল মাৰ্ক্সৰ দৰ্শনক সমৰ্থন কৰা এজন ব্যক্তি। তেওঁ মাৰ্ক্সৰ দ্বান্দ্বিক বস্তুবাদৰ (Dialectical materialism) দৃষ্টিকোণৰ পৰা ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন দিশ বিশ্লেষণ কৰিছে। মুখাৰ্জীয়ে তেওঁৰ Indian History : A Study in method (1943) নামৰ গ্ৰন্থত ভাৰতীয় সমাজৰ ইতিহাস সম্বন্ধে বুজিবলৈ মাৰ্ক্সীয় চিন্তাৰ প্ৰাসংগিকতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিছে। মুখাৰ্জীৰ মতে যিকোনো সমাজৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে দৰ্শন আৰু ইতিহাসৰ প্ৰয়োজন আছে।

ভাৰতৰ বাটকটীয়া সমাজতত্ত্ববিদ সকলৰ ভিতৰত মুখাৰ্জী আছিল অন্যতম। তেওঁ ভাৰতীয় সমাজৰ পৰম্পৰাৰ লগত নিহিত থকা সামাজিক বাস্তৱতাক অধ্যয়ন কৰাত অত্যন্ত আগ্ৰহী আছিল। তদুপৰি তেওঁ এই পৰম্পৰাৰ কেতবোৰ দিশ আধুনিকতাৰ দ্বাৰা পৰিৱৰ্তন কৰি সামাজিক কল্যাণ সাধন কৰাৰ পক্ষপাতি আছিল। সেইবাবেই তেওঁ নিজকে মাৰ্ক্সৰ চিন্তাৰ সুঁতিত মিলাই দিছিল।

পৰম্পৰা আৰু পৰিৱৰ্তন সন্দৰ্ভত ডি, পি, মুখাৰ্জী (D. P. Mukerji on Tradition and Change) :

ডি, পি, মুখাৰ্জীয়ে ভাৰতৰ সমাজৰ পৰম্পৰা আৰু পৰিৱৰ্তনৰ সম্বন্ধে এক সুন্দৰ সমাজতত্ত্বীয় ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। তেওঁ এই ব্যাখ্যাত আধুনিকতাৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় সমাজ আৰু সংস্কৃতিত হোৱা পৰিৱৰ্তনৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। মুখাৰ্জীৰ মতে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ এক সম্বন্ধ আছে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা সমাজৰ পৰিৱৰ্তন হয়।

মুখাৰ্জীৰ মতে পৰম্পৰা হৈছে সমাজত পুৰুষানুক্ৰমে বাগৰি অহা কেতবোৰ ৰীতি-নীতি। অন্যহাতে আধুনিকতা হৈছে পৰম্পৰা সমূহক নতুন ৰূপ দি শক্তিশালী কৰি তোলা এক প্ৰক্ৰিয়া। মুখাৰ্জীৰ মতে পৰম্পৰা ৰক্ষণশীল নহয়। ই নিঃসন্দেহে গতিশীল। সেইবাবে তেওঁ ভাৰতীয় সমাজৰ পৰম্পৰা পৰিৱৰ্তনৰ তিনিটা নীতি দেখিবলৈ পাইছে। তেওঁ দেখা এই নীতি কেইটা হৈছে শ্ৰুতি (Shruti), স্মৃতি (Smriti) আৰু

অনুভব (Anubhava) বা ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতা। তেওঁৰ মতে অনুভব বা ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতা এক বৈপ্লবিক নীতি। পৰম্পৰাৰ পৰিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত অনুভব এক শক্তিশালী কাৰক।

ডি, পি, মুখাৰ্জীৰ মতে ভাৰতীয় সমাজৰ পৰম্পৰা হৈছে কেতবোৰ ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলশ্ৰুতি। এই পৰম্পৰা সমূহেই ভাৰতীয় সাংস্কৃতিক সংৰচনা গঢ়ি তুলিছে। বৌদ্ধ ধৰ্ম, ইছলাম ধৰ্ম, খ্ৰীষ্টান ধৰ্ম, জনজাতীয় জীৱন-প্ৰণালী পাশ্চাত্যৰ আধুনিকতা ইত্যাদি কেতবোৰ আদৰ্শবোধৰ লগত ভাৰতীয় সমাজৰ পৰম্পৰা অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। মুখাৰ্জীৰ মতে এই পৰম্পৰা সমূহেই ভাৰতীয় সমাজৰ সংহতিৰ সংৰক্ষণ কৰিছে। হিন্দু পৰম্পৰা সমূহে অন্যান্য জনগোষ্ঠীয় মানুহবোৰৰ পৰম্পৰাক একগোট কৰিছে।

মুখাৰ্জীয়ে ভাৰতীয় পৰম্পৰাক প্ৰাথমিক (Primary), দ্বিতীয়ক (Secondary), আৰু তৃতীয়ক (Tertiary) এই তিনিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে। প্ৰাথমিক পৰম্পৰা সমূহ হৈছে অতীতৰে পৰা প্ৰচলিত হৈ অহা প্ৰকৃত বা বা নিভাজ পৰম্পৰা। ভাৰতবৰ্ষত মুছলমান সকলৰ আগমনৰ সময়ছোৱাত দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ পৰম্পৰাক তেওঁলোকে দ্বিতীয় স্থানত নিৰূপণ কৰিছে। হ'লেও এতিয়ালৈকে হিন্দু আৰু মুছলমান সকলৰ পৰম্পৰাৰ মাজত এক পাৰ্থক্য থাকি গ'ল বুলি মুখাৰ্জীয়ে উল্লেখ কৰিছে।

ভাৰতৰ বিভিন্ন সমাজতত্ত্ববিদসকলে পৰম্পৰা সম্বন্ধে আলোচনা কৰিছে সঁচা কিন্তু তেওঁলোকে এই পৰম্পৰাসমূহৰ উৎস কি বা কেনে ধৰণৰ এই সম্পৰ্কে স্পষ্ট কৰি দিয়া নাই। ভাৰতৰ অন্যান্য সমাজতত্ত্ববিদ সকলৰ দৰে মুখাৰ্জীৰ ক্ষেত্ৰতো কথা একেটাই। মুখাৰ্জীয়ে পৰম্পৰা সম্বন্ধে আলোচনা কৰিছে যদিও এই পৰম্পৰাৰ উৎসসমূহ নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া নাই। কিন্তু পৰম্পৰা অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত এই উৎস সমূহৰ উল্লেখৰ খুবেই প্ৰয়োজন আছে। যিহেতু ভাৰতীয় সমাজৰ যিকোনো পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ অধ্যয়নত পৰম্পৰাই বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। ভাৰতীয় সমাজৰ পৰম্পৰাৰ মূল উৎস হিন্দধৰ্ম, বৌদ্ধধৰ্ম, ইছলামধৰ্ম, আৰু পাশ্চাত্য সংস্কৃতি। উল্লিখিত এইকেইটা উৎসৰ ভিতৰত কোনটো উৎসই বৃহত্তৰ ভাৰতীয় পৰম্পৰা গঠনত শক্তিশালী ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে, সেই সম্বন্ধে মুখাৰ্জীয়ে স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰা নাই। মুখাৰ্জীৰ ভাৰতীয় পৰম্পৰা সম্বন্ধীয় অধ্যয়নৰ এই দুৰ্বলতাক টি, এন, মদনে (T. N. Modan) আঙুলিয়াই দিছে। মদনৰ মতে মুখাৰ্জীৰ ভাৰতীয় সমাজৰ পৰম্পৰাৰ ধাৰণা পশ্চিমীয়া উদাৰ নীতি আৰু মাৰ্ক্সবাদৰ সমন্বয়ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব লাগিছিল। সেইবাবেই মদনে কৈছে যে কিয় মুখাৰ্জীয়ে ইছলামধৰ্ম নাইবা বৌদ্ধধৰ্মৰ সমন্বয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। মুঠতে অন্যান্য গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰম্পৰাসমূহৰ সমন্বয়ত মুখাৰ্জী ব্যৰ্থ হোৱা কথা মদনে উল্লেখ কৰিছে।

পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ দ্বন্দ্ব (Dialectics of Tradition and Modernity) :

ভাৰতৰ অতীত সমাজৰ কেতবোৰ ঘটনা, মূল্যবোধ, আচাৰ-আচৰণ, অভ্যাস আদিয়ে ভাৰতীয় সমাজৰ পৰম্পৰা শক্তিশালী কৰি তুলিছে। ভাৰতীয় সমাজৰ এনেবিলাক পৰম্পৰাৰ কেতবোৰ দিশ আছিল ইতিবাচক আৰু আনবোৰ নেতিবাচক। মুখাৰ্জীয়ে তেওঁৰ Tradition and Modernity নামৰ গ্ৰন্থত পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতা দ্বন্দ্বমূলক বা বিপৰীতমুখী বুলি উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ মতে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতা দুটা বেলেগ অৱধাৰণা আৰু এই দুটাৰ মাজত বিৰোধ বা দ্বন্দ্ব অৱশ্যম্ভাৱী। মুখাৰ্জীৰ মতে কেৱল পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজতেই যে বিৰোধ বা দ্বন্দ্ব আৱশ্যম্ভাৱী এনে নহয়, এনে বিৰোধ সাম্ৰাজ্যবাদ

(Colonialism) আৰু জাতীয়তাবাদ (Nationalism), ব্যক্তিবাদ (Individualism) আৰু সামূহিকতা-আদিতো দেখিবলৈ পোৱা যায়। ব্ৰিটিছসকলৰ শাসন কালত প্ৰতিষ্ঠা হোৱা পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ দ্বন্দ্ব একেবাৰে স্পষ্ট। পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ বিৰোধে কেতবোৰ সাংস্কৃতিক সংঘাতৰো সৃষ্টি কৰে। মুখাৰ্জীয়ে ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়া সম্পৰ্কে আলোচনা কৰোঁতে এই কথা স্পষ্ট হৈছে যে ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ লগত পাশ্চাত্যৰ মূল্যবোধৰ সংঘাতে এটা নতুন মধ্যবিন্দু শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি কৰিছে।

মুখাৰ্জীৰ মতে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজত যি বিৰোধ সৃষ্টি হয় সেই বিৰোধৰ এটা পৰিণাম বা ফলাফল আছে। তেওঁৰ মতে এনে বিৰোধৰ পৰিণতি ঘটে—(ক) সংঘৰ্ষ আৰু (খ) সমন্বয়ৰ যোগেদি। অৰ্থাৎ পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ বিৰোধে সংঘৰ্ষৰ সূত্ৰপাত ঘটায় আৰু তাৰ পাছত সমন্বয়ৰ সূচনা হয়। এই সমন্বয়েই হৈছে এক পৰিৱৰ্তন।

ক্ৰিয়া-কলাপ-২ (Activity-2)

জীৱন্ত পৰম্পৰা (Living tradition) মানে কি? আলোচনা আগবঢ়োৱা। ডি পি মুখাৰ্জীৰ মতে জীৱন্ত পৰম্পৰা মানে হৈছে এনে এক পৰম্পৰা যি পৰম্পৰাই অতীতৰ লগত যোগসূত্ৰ বক্ষা কৰি অতীতৰ পৰা কিছু গ্ৰহণ কৰে আৰু একে সময়তে নতুনত্বকো আদৰি লৈ নতুনৰ পৰাও কিছু গ্ৰহণ কৰে। সেয়েহে ক'ব পাৰি জীৱন্ত পৰম্পৰা হৈছে নতুন আৰু পুৰণিৰ সংমিশ্ৰণত গঢ়ি উঠা পৰম্পৰা। এইক্ষেত্ৰত তোমালোকে বাস্তৱসন্মত কিছু জ্ঞান ভালকৈ ল'ব পাৰা। তোমালোকৰ চুবুৰীয়া পৰিৱেশৰ বা পৰিয়ালৰ কোনবোৰ লোকে কোনবোৰ দিশত পৰিৱৰ্তন আনিছে নাইবা কোনবোৰ কাম বা কোনবোৰ দিশত খামোচ মাৰি ধৰি আছে সেই বিষয়ে জানিবলৈ চেষ্টা কৰা। তলত এনে ধৰণৰ কেইটামান বিষয় উল্লেখ কৰা হৈছে।

- তোমালোকৰ সমবয়সৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে খেলা খেলবোৰ।
- দৈনন্দিন উদ্‌যাপন কৰি অহা পূজা-পাৰ্বনৰ নিয়মসমূহ।
- পুৰুষ আৰু মহিলাসকলে পৰিধান কৰা বিশেষ ধৰণৰ সাজ-পোচাকবোৰ।
- তোমালোকৰ পচন্দৰ অন্যান্য বিষয়বোৰ।

ওপৰোক্ত প্ৰতিটো ক্ষেত্ৰতে তোমালোকে বিচাৰিবলৈ যত্ন কৰা যে কোন কোন বিষয়ত পৰিৱৰ্তন এতিয়াও হোৱা নাই আৰু কোন কোন বিষয়ত কিদৰে পৰিৱৰ্তন হৈছে—

- (১) দহ বছৰৰ আগতে
 - (২) বিশ বছৰৰ আগতে
 - (৩) ছল্লিশ বছৰৰ আগতে
 - (৪) ষাঠি বছৰৰ আৰু তাতোকৈ আগতে বেলেগ আছিল নে একেই আছিল?
- এই বিষয়বোৰ সম্পৰ্কে তোমালোকৰ শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা।

অক্ষয় ৰমনলাল দেশাই ১৯১৫-১৯৯৪ (Akshay Ramanlal Desai 1915-1994) :

এ. আৰ. দেশাইৰ জন্ম হৈছিল ১৯১৫ চনত। জীৱনৰ প্ৰাৰম্ভিক কালছোৱাত বৰোদাত আৰু ইয়াৰ পিছৰ সময়ছোৱাত চুৰাট আৰু বোম্বেত শিক্ষা গ্ৰহণ কৰে।

১৯৩৪-৩৯ চন : এই সময়ছোৱাত ভাৰতীয় কমিউনিষ্ট দলৰ সদস্য পদ গ্ৰহণ আৰু ট্ৰটস্কাইট (Trotskyite) দলৰ সৈতে জড়িত হৈ পৰে।

১৯৪৬ চন : জি.এচ. ঘূৰীৰ তত্ত্বাৱধানত বোম্বেত পি.এইচ. ডি. ডিগ্ৰীৰ বাবে গৱেষণা পত্ৰ দাখিল কৰে।

১৯৪৮ চন : দেশাইৰ Social Background of Indian Nationalism নামৰ পি.এইচ.ডি.ৰ গৱেষণা পত্ৰ গ্ৰন্থৰূপত প্ৰকাশ পায়।

১৯৫১ চন : বোম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ত সমাজতত্ত্ব বিভাগৰ অধ্যাপক হিচাপে যোগদান কৰে।

১৯৫৩-৮১ চন : Revolutionary Socialist Party ৰ সদস্য পদ গ্ৰহণ।

১৯৬১ চন : দেশাইৰ Rural Transition in India নামৰ গ্ৰন্থ প্ৰকাশ পায়।

১৯৬৭ চন : বোম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ত সমাজতত্ত্ব বিভাগৰ অধ্যাপক আৰু বিভাগীয় মুৰব্বী হিচাপে নিযুক্তি।

১৯৭৫ চন : এই বছৰত তেওঁ আন এখন গ্ৰন্থ State and Society in India : Essays and Dissent প্ৰকাশ পায়।

১৯৭৬ চন : সমাজতত্ত্ব বিভাগৰ পৰা অৱসৰ গ্ৰহণ।

১৯৭৯ চন : দেশাইৰ আন এখন গ্ৰন্থ Peasant Struggles in India প্ৰকাশ পায়।

১৯৮৬ চন : তেওঁৰ Agrarian Struggles in India after Independence প্ৰকাশ পায়।

১৯৯৪ চনৰ ১২ নৱেম্বৰত দেশাইৰ মৃত্যু হয়।

১৯১৫ চনৰ ১৬ এপ্ৰিলত অক্ষয় ৰমনলাল দেশাই (Akshay Ramanlal Desai) ৰ জন্ম হৈছিল গুজৰাটৰ নদিয়াদ (Nadiad) নামৰ ঠাইত আৰু মৃত্যু হৈছিল ১৯৯৪ চনৰ ১২ নৱেম্বৰত গুজৰাটৰ বৰোদাত। তেওঁৰ জীৱনৰ প্ৰথম কালছোৱাত যশস্বী সাহিত্যিক ৰমনলাল বসন্তকাল দেশাই (R. V. Desai) ৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল। দেশায়ে বৰোদা, চুৰাট আৰু বোম্বেত ছাত্ৰ আন্দোলনতো ভাগ লৈছিল। তেওঁ বম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা স্নাতক ডিগ্ৰী লোৱাৰ উপৰিও সেই একেই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰাই আইন বিষয়ত স্নাতক ডিগ্ৰী লোৱাৰ লগতে অধ্যাপক, জি. এচ. ঘূৰীৰ তত্ত্বাৱধানত গৱেষণা কৰি ‘Social Background of Indian Nationalism’ নামৰ গৱেষণা গ্ৰন্থত সন্মানীয় পি. এইচ. ডি ডিগ্ৰী লাভ কৰে। ইয়াৰ পিছত তেওঁ বম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমাজতত্ত্ব বিভাগৰ শিক্ষক হিচাপে নিয়োজিত হয়। দেশাই যে এজন মাৰ্ক্সবাদী (Marxist)

আছিল তাৰ উমান নথকা নহয়। কিয়নো তেওঁ সৰ্বহাৰা শ্ৰেণীটোৰ প্ৰতি সদায় সচেতন আছিল আৰু সেইবাবে শ্ৰমিক সংঘৰ উপদেষ্টাও আছিল। শ্ৰমিক সংঘৰ কৰ্মীসকলে সকলো সময়তে তেওঁৰ বাসগৃহ ভিৰ কৰিছিল। দেশাইৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ পুঁজিপতিসকলৰ অংগ আছিল। সেইবাবে দেশায়ে উল্লেখ কৰিছে যে ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থাই জনসাধাৰণক উপৰ্যুপৰি শোষণ কৰি থাকে আৰু ইয়াৰ লগে লগে জনসাধাৰণে বিভিন্ন দিশত প্ৰগতি লাভ কৰিব নোৱাৰে।

দেশায়ে ভাৰতীয় সমাজৰ বাস্তৱতা প্ৰতিপন্ন কৰিবৰ বাবে মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী প্ৰয়োগ কৰিছে। এই কথা দেশাইৰ ‘Social Background of Indian Nationalism’ নামৰ গ্ৰন্থত প্ৰকাশ পাইছে। এই ব্যাখ্যাত তেওঁ ভাৰতীয় সমাজৰ পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ ঐতিহাসিক বস্তুবাদী (Historical materialism) ধাৰণাৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। ভাৰতীয় সমাজৰ পৰিৱৰ্তনৰ আঁৰত বস্তুবাদী দিশটো যে লুকাই আছে সেই কথা এই গ্ৰন্থৰ আলোচনাত দেশায়ে আলোকপাত কৰিছে। কেৱল এই গ্ৰন্থতে নহয় তেওঁৰ প্ৰায়বোৰ লেখনিতো মাৰ্ক্সৰ দৰ্শনৰ প্ৰভাৱ দেখা গৈছে।

সমাজতত্ত্বীয় অধ্যয়নত দ্বান্দ্ৰিক আৰু ঐতিহাসিক পদ্ধতি (Dialectical and Historical method) প্ৰয়োগ কৰি অধ্যয়ন কৰা ভাৰতীয় সমাজতত্ত্ববিদ সকলৰ ভিতৰত দেশাই একমাত্ৰ বুলিয়েই ক’ব পাৰি। দেশায়ে মাৰ্ক্স, এঞ্জেলচ্ আৰু লিউন ট্ৰট্‌স্কিৰ (Leon Trosky) গ্ৰন্থসমূহ অধ্যয়ন কৰিছিল। এ, আৰ, দেশাই আধুনিক মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগী প্ৰতিষ্ঠা কৰা এজন বাটকটীয়া বুলি ক’ব পৰা যায়। সেইবাবে তেওঁ ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন অধ্যয়নত মাৰ্ক্সৰ দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰভাৱ পৰিছে।

এ, আৰ, দেশাই হাড়ে-হিমজুৰে এজন মাৰ্ক্সবাদী আৰু সেইবাবে মাৰ্ক্সীয় চিন্তাক প্ৰাধান্য দিবলৈ গৈ দেশায়ে ধৰ্ম বা ধৰ্ম বিষয়ক যিকোনো পৌৰাণিক ব্যাখ্যাক প্ৰত্যাখ্যান কৰিছে। জাতীয়তাবাদ, গ্ৰামোন্নয়নৰ বাবে সমুদায় উন্নয়ন আঁচনি, সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰ, কৃষক আন্দোলন ইত্যাদি ঘূৰীৰ বিভিন্ন অধ্যয়ন সমূহ মাৰ্ক্সৰ দ্বান্দ্ৰিক আৰু ঐতিহাসিক পদ্ধতিৰ ওপৰতে প্ৰতিষ্ঠিত।

এ, আৰ, দেশাইৰ ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় ধাৰণা (A. R. Desai on the State) :

এ, আৰ, দেশায়ে তেওঁৰ ‘The myth of the Welfare State’ শীৰ্ষক এক আলোচনাত আধুনিক পুঁজিবাদী ৰাষ্ট্ৰ সম্বন্ধে ব্যাখ্যা কৰিছে। দেশাইৰ মতে পুঁজিবাদৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰই দমনমূলক নীতি প্ৰয়োগ কৰে। তেওঁৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এক পুঁজিবাদী ব্যৱস্থা আৰু সেইবাবে সৰ্বসাধাৰণ লোকক ই দমন কৰি থাকে। সেয়েহে দেশায়ে ৰাষ্ট্ৰ বোলোতে কোনো কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ কথা কোৱা নাই। তেওঁৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হৈছে ৰাইজক শোষণ কৰা অনুষ্ঠান। ইয়াৰ দ্বাৰা সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ কল্যাণ কেতিয়াও আশা কৰিব নোৱাৰি। গতিকে দেখা যায় যে দেশাইৰ ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় ধাৰণা আন সমাজ দাৰ্শনিক সকলৰ পৰা যথেষ্ট পৃথক। কিয়নো বহুতো সমাজ দাৰ্শনিকে ৰাষ্ট্ৰক কল্যাণকামী অনুষ্ঠান বুলি বিবেচনা কৰিছে যদিও সেই একে মতত তেওঁ একমত হ’ব পৰা নাই। সেইবাবে প্ৰকৃততে কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ কি এই সম্বন্ধে দেশায়ে কেতবোৰ বিশেষত্ব দাঙি ধৰিছে—

(ক) দেশাইৰ মতে কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এক ইতিবাচক ধাৰণাৰে গঢ়ি উঠা এক ব্যৱস্থা য’ত জনসাধাৰণৰ সৰ্বাঙ্গীণ কল্যাণ সম্ভৱ হৈ উঠে। এনে ৰাষ্ট্ৰৰ এক মধ্যস্থতাৰ আদৰ্শৰে (Interventionist State)

গঠিত ৰাষ্ট্ৰ। এনে ৰাষ্ট্ৰই সমাজৰ উন্নতিৰ বাবে নাইবা বিভিন্ন সামাজিক নীতি সমূহৰ ৰূপায়ণৰ বাবে বিবেচিত শক্তি সক্ৰিয়ভাৱে প্ৰয়োগ কৰে।

(খ) কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ। এনে ৰাষ্ট্ৰত বহুদলীয় নিৰ্বাচন ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন হয়। ৰাষ্ট্ৰৰ বিভিন্ন দলসমূহে এনে নিৰ্বাচন সমূহত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰিব পাৰে।

(গ) দেশায়ে উল্লেখ কৰা কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ আন এটা বিশেষত্ব হৈছে এনে ৰাষ্ট্ৰ এক মিশ্ৰ অৰ্থনীতি (Mixed economy) ৰ জড়িত। মিশ্ৰ অৰ্থনীতি মানে চৰকাৰী আৰু বেচৰকাৰী পুঁজিপতি উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানৰ সমাহাৰত গঠিত এক অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা।

এ, আৰ, দেশায়ে এই বিশেষত্ব সমূহ উল্লেখ কৰাৰ উপৰিও কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্যকলাপৰ মান নিৰ্ণয়ৰ বাবে গুণ নিৰ্ণয়কাৰী কেইটামান প্ৰশ্নসহ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। সেইবোৰ এনেধৰণৰ—

(১) কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰই দৰিদ্ৰতা মুক্ত, সামাজিক বিভাজন মুক্ত আৰু সকলো ধৰণৰ নাগৰিকক সুৰক্ষা নিশ্চিত কৰিব পাৰেনে?

(২) কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰই ধনী আৰু দুখীয়াৰ মাজত উপাৰ্জনৰ পুনৰ বিতৰণ তথা ক্ষমতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰি উপাৰ্জনৰ অসমতা দূৰ কৰিব পাৰেনে?

(৩) কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰসমূহে পুঁজিপতি সকলৰ লাভালাভৰ ধাৰণাক জনসাধাৰণৰ প্ৰকৃত প্ৰয়োজনৰ ক্ষেত্ৰত সাহায্য প্ৰদান কৰি অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰেনে?

(৪) কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰই অৰ্থনৈতিক মূল্যবৃদ্ধি আৰু হতাশাগ্ৰস্তসকলৰ চক্ৰৰ পৰা স্বতন্ত্ৰতা প্ৰদান কৰি স্থায়ী বিকাশ সাধন কৰাটো সম্ভৱনে?

(৫) কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰই দেশৰ সকলো নাগৰিককে নিযুক্তি প্ৰদান কৰিব পাৰেনে?

ওপৰোক্ত নিৰ্ণায়ক কাৰক সমূহৰ জৰিয়তে দেশায়ে ইংলেণ্ড, আমেৰিকা আৰু ইউৰোপৰ আন কেতবোৰ কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ কল্যাণকামী আদৰ্শ পৰীক্ষাৰ বাবে চেষ্টা চলাইছে। এই দেশসমূহৰ কল্যাণকামী আদৰ্শৰ পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা তেওঁ সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে এই দেশ সমূহৰ কল্যাণকামী আদৰ্শ সমূহ প্ৰকৃততে অতিৰঞ্জিত কৰা হৈছে। সঁচা অৰ্থত এই দেশ সমূহত কল্যাণকামী আদৰ্শৰ প্ৰয়োগ সফল হোৱা নাই। এই দেশ সমূহত নাগৰিক সকলক অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক সুৰক্ষা প্ৰদানত সফল হোৱা নাই। অসমতা দূৰ কৰাৰ বিপৰীতে অসমতাৰ মাত্ৰা বৃদ্ধি হৈছে। নিযুক্তিহীনতা এই ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ ডাঙৰ বিফলতা। সেয়েহে দেশায়ে উল্লেখ কৰিছে যে কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা কেৱল এক কাল্পনিক ধাৰণাহে; প্ৰকৃততে ই সত্য নহয়।

ক্ৰিয়াকলাপ-৩ (Activity-3)

এ, আৰ, দেশায়ে তেওঁৰ আলোচনাত সমাজতত্ত্ববাদী আৰু মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰে কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰক সমালোচনা কৰিছে। আজিকালি এটা প্ৰবল বিৰোধী মত হৈছে যে ৰাষ্ট্ৰবোৰে ইয়াৰ ভূমিকা কমকৈ পালন কৰা উচিত আৰু প্ৰায়বোৰ কামকে মুক্ত বজাৰলৈ এৰি দিয়া উচিত। এনেধৰণৰ দৃষ্টিভঙ্গীবোৰ তোমালোকে শ্ৰেণীকোঠাত আলোচনা কৰা। এইটো সুনিশ্চিত কৰিবা যাতে উভয়পক্ষতে গ্ৰহণযোগ্য শুনানি দিয়া হয়।

ৰাষ্ট্ৰ তথা চৰকাৰে তোমালোকৰ ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ বাবে যিবোৰ কাম কৰিছে তাৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা। এনেধৰণৰ কামৰ আৰম্ভণি তোমালোকৰ বিদ্যালয়সমূহৰ পৰাই আৰম্ভ কৰিবলৈ যত্ন কৰিবা। জনসাধাৰণক সুধিবা যে এই তালিকাখন বৰ্তমান কালত চুটি নে দীঘল তথা ৰাষ্ট্ৰই পূৰ্বৰ সময়ছোৱাতকৈ বৰ্তমানে বেছিকৈ কাম কৰিছে নে কমকৈ কৰিছে? তোমালোকে কি ধৰণে ভাবা যদি ৰাষ্ট্ৰই এই কামবোৰ কৰিবলৈ বন্ধ কৰি দিয়ে? তোমালোকে নাইবা তোমালোকৰ ওচৰ-চুবুৰীয়াই বা তোমালোকৰ বিদ্যালয়ে ইয়াৰ পৰা সুফল লাভ কৰিব নে কুফল লাভ কৰিব? নতুবা এনে কৰ্মৰ প্ৰভাৱ কেতিয়াও নপৰিব। ধনী, মধ্যবিত্ত আৰু দুখীয়াৰ মতামত এই বিষয়ত একেনে?

ৰাষ্ট্ৰই তোমালোকৰ ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ বাবে কেনে ধৰণৰ সেৱা তথা সুবিধা প্ৰদান কৰিছে তাৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা আৰু চোৱা এই সেৱা তথা সুবিধাসমূহ যদি বন্ধ কৰি দিয়া হয় তেনেহ'লে শ্ৰেণীসমূহৰ মাজত কেনে মতামত পৰিলক্ষিত হয়। এনে সুবিধাসমূহ যেনে— ৰাস্তা-ঘাট, বিদ্যুৎ যোগান, পানী যোগান, বিদ্যালয়, ষ্ট্ৰীট লাইট, চিকিৎসালয়, বাছ সেৱা, বিমান সেৱা ইত্যাদি। এনেধৰণৰ আন আন বিষয় সম্পৰ্কে চিন্তা কৰা যিবোৰ তোমালোকৰ বাবে প্ৰয়োজন হয়।

মহীশূৰ নৰসিংহৰ শ্ৰীনিবাস (Mysore Narasimhachar Srinivas) ৰ জন্ম হৈছিল ১৯১৬ চনৰ ১৬ নৱেম্বৰত মহীশূৰৰ এটা ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত আৰু মৃত্যু হৈছিল ১৯৯৯ চনৰ ৩০ নৱেম্বৰত। তেওঁ বহু বিশ্ববিদ্যালয়ত এম. এ. (M. A.), এল. এল. বি (L.L.B), পি. এইচ. ডি. (Ph.D) আৰু ডি. ফিল (D. Phil) ডিগ্ৰী সম্পূৰ্ণ কৰে। শ্ৰীনিবাসে বৰোদাৰ Maharaja Sayaji Rao University আৰু Delhi University ত অধ্যাপনা কৰিছিল। তেওঁ G. S. Ghurye ৰ এজন উল্লেখযোগ্য ছাত্ৰ আছিল। শ্ৰীনিবাসে ৰচনা কৰা মূল্যবান গ্ৰন্থসমূহ হৈছে—

- (i) Marriage and Family in Mysore (1942)
- (ii) Religion and Society Among the Coorgs of South India (1952)
- (iii) Indian Villages (1955)
- (iv) Caste in Modern India and other Essays (1962)
- (v) The Remembered Village (1976)
- (vi) Social Change in Modern India (1966)
- (vii) India : Social Structure (1980)
- (viii) The Dominant caste and other Essays (1987)
- (ix) The cohesive Role of Sanskritization (1989)
- (x) On Living in a Revolution and other Essays (1992)
- (xi) Village Caste, Gender and Method (1996)
- (xii) Indian Society Through Personal Writing (1996)

এম, এন, শ্রীনিবাস ১৯১৬-১৯৯৯ (M. N. Srinivas 1916-1999) :

১৯১৬ চনৰ ১৬ নৱেম্বৰত এম, এন, শ্রীনিবাসৰ জন্ম হৈছিল মহীশূৰৰ এটি আয়েংগাৰ ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত। শ্রীনিবাসৰ দেউতাক আছিল এগৰাকী মাটিৰ মালিক। তেওঁৰ দেউতাকে মহীশূৰৰ শক্তি আৰু পোহৰ বিভাগতো কাম কৰিছিল। জীৱনৰ প্ৰাৰম্ভিক কালছোৱাত শ্রীনিবাসে মহীশূৰ বিশ্ববিদ্যালয় (Mysore University) ত শিক্ষা লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ পিছত তেওঁ বোম্বে বিশ্ববিদ্যালয় (Bombay University) ত জি. এচ. ঘূৰীৰ তত্ত্বাৱধানত এম.এ. ডিগ্ৰী ল'বলৈ যায়।

১৯৪২ চন : Marriage and Family Among the Coorgs নামৰ এম.এ. ডিগ্ৰীৰ গৱেষণা পত্ৰ গ্ৰন্থ ৰূপত প্ৰকাশ পায়।

১৯৪৪ চন : জি.এচ. ঘূৰীৰ তত্ত্বাৱধানত ডক্টৰেট ডিগ্ৰীৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা গৱেষণা পত্ৰ (দুটা খণ্ডত) বম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ত জমা দিয়ে।

১৯৪৫ চন : অক্সফ'ৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয় (Oxford University)লৈ যাত্ৰা। প্ৰথমতে ৰেডক্লিফ ব্ৰাউন (Radcliffe Brown) আৰু পিছত ইভান্‌চ প্ৰিচাৰ্ড (Evans Pritchard) ৰ ওচৰত শিক্ষা গ্ৰহণ।

১৯৪৭ চন : অক্সফ'ৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয় (Oxford University)এ সামাজিক নৃতত্ত্ব বিভাগৰ পৰা ডি. ফিল (D. Phil) ডিগ্ৰী প্ৰদান কৰে আৰু ইয়াৰ পিছত ভাৰতলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে।

১৯৪৮ চন : অক্সফ'ৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয় (Oxford University)ত ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বৰ প্ৰৱক্তাৰূপে নিয়োগ আৰু ৰামপুৰত ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ কাম আৰম্ভ কৰে।

১৯৫১ চন : অক্সফ'ৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয় (Oxford University)ৰ পৰা পদত্যাগ আৰু বৰোদাৰ মহাৰাজা চায়াজী ৰাও বিশ্ববিদ্যালয় (Maharaja Sayaji Rao University) ত অধ্যাপক হিচাপে যোগদান কৰি সমাজতত্ত্ব বিভাগ স্থাপন কৰে।

১৯৫৯ চন : দিল্লীৰ স্কুল অৱ ইকনমিক্স (School of Economics)ত অধ্যাপক হিচাপে যোগদান কৰি সমাজতত্ত্ব বিভাগ প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

১৯৭১ চন : বাঙ্গালোৰত Institute of Social Change and Development স্থাপন কৰিবৰ বাবে দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা প্ৰত্যাবৰ্তন।

১৯৯৯ চনৰ ৩০ নৱেম্বৰত তেওঁৰ মৃত্যু হয়।

গাঁও সম্বন্ধে এম, এন, শ্ৰীনিবাসৰ আলোচনা (M. N. Srinivas Discussion on the Village) :

এম, এন, শ্ৰীনিবাসৰ সমাজতত্ত্বীয় অন্যান্য অৱদানবিলাকৰ ভিতৰত গাঁও সম্বন্ধীয় অধ্যয়ন অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। শ্ৰীনিবাসে ভাৰতীয় সমাজৰ গাঁও সম্বন্ধে অধ্যয়নৰ বাবে কেতবোৰ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ অঞ্চল ভ্ৰমণ কৰিছিল আৰু সেই অঞ্চল সমূহৰ জনসংখ্যাৰ পৰা সাক্ষাৎকাৰৰ ভিত্তিত বিভিন্ন তথ্য সংগ্ৰহ কৰিছিল। গাঁওসমূহ ভ্ৰমণ কৰি সেই গাঁও সমূহৰ পৰা ক্ষেত্ৰভিত্তিক অধ্যয়নৰ দ্বাৰা তথ্য সংগ্ৰহ কৰি লাভ কৰা জ্ঞান আৰু অভিজ্ঞতাবোৰ তেওঁৰ বৌদ্ধিক জীৱনৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ হিচাপে বিবেচিত হৈছিল। তেওঁ মহীশূৰ (Mysore) ৰ এখন গাঁৱত এবছৰতকৈ অধিক কাল ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল আৰু গ্ৰাম্য সমাজ সম্পৰ্কে যথেষ্ট জ্ঞান অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। আচলতে সেই সময়ছোৱাত শ্ৰীনিবাসে যিবোৰ অধ্যয়ন চলাইছিল সেইবোৰ আছিল নৃজাতীয় (Ethnographic) অধ্যয়ন আৰু এনে অধ্যয়নৰ এক বিশেষ সমাজতত্ত্বীয় তাৎপৰ্য আছিল। শ্ৰীনিবাসৰ দৰে সেই সময়ত এচ, চি, ডুবে (S. C. Dube), ডি, এন, মজুমদাৰ (D. N. Majumdar) আদি লোকসকলেও বিভিন্ন নৃজাতীয় অধ্যয়ন সমাপন কৰিছিল।

শ্ৰীনিবাসে গাঁও সম্বন্ধে যিবোৰ অধ্যয়ন কৰিছিল সেইবোৰ আছিল দুই ধৰণৰ বৈশিষ্ট্য সম্পন্ন। প্ৰথম বিশেষত্বত পৰে তেওঁ ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ ভিত্তিত প্ৰস্তুত কৰা গাঁৱৰ নৃগোষ্ঠীয় (Ethnographic) বিৱৰণ তথা আলোচনা সমূহ। দ্বিতীয় প্ৰকাৰৰ বিশেষত্বত পৰে তেওঁ লিখা ভাৰতীয় গাঁৱৰ ঐতিহাসিক তথা অৱধাৰণিক আলোচনা, যিবোৰৰ যোগেদি গাঁৱক সামাজিক বিশ্লেষণৰ এটা গোট হিচাপে ধৰা হৈছিল। অৱশ্যে শ্ৰীনিবাসৰ গাঁও অধ্যয়নক সামাজিক বিশ্লেষণৰ এটা গোট হিচাপে মানি ল'বলৈ ভালেসংখ্যক নৃতত্ত্ববিদে অস্বীকাৰ কৰিছিল। এই ক্ষেত্ৰত লুইছ ডুমণ্ট (Louis Dumont) এ কৈছিল যে সামাজিক সংস্কাৰপে জাতি অধ্যয়নৰ তাৎপৰ্য গাঁও অধ্যয়নতকৈ অধিক বিবেচনাধীন হোৱা উচিত। কিয়নো গাঁও হৈছে কোনো বিশেষ অঞ্চলত একেলগে বসবাস কৰা জনসংখ্যাহে মাথোন। গাঁও সৃষ্টিও হ'ব পাৰে, জীয়াই থাকিবও পাৰে আৰু কেতিয়াবা নিশ্চিহ্নও হৈ যাব পাৰে। ইয়াৰ উপৰিও এখন গাঁৱৰ মানুহ আন গাঁৱলৈও যাব পাৰে। এনেবোৰ যুক্তিৰ আধাৰতে লুইছ ডুমণ্টে (Louis Dumont) বিশ্বাস কৰিছিল যে 'গাঁৱ'ক এটি অধ্যয়নৰ গোট হিচাপে অধিক গুৰুত্ব দিয়াতো বিপথে পৰিচালনা কৰাৰ দৰেই হ'ব। এনে দৃষ্টিভংগীৰ বিৰুদ্ধে গৈ শ্ৰীনিবাসে উপলব্ধি কৰিছিল যে 'গাঁৱ'ক এটি সামাজিক 'সত্তা' (Entity) হিচাপে বিবেচনা কৰিব পৰা যায়।

শ্ৰীনিবাসে উল্লেখ কৰিছে যে ইতিহাসৰ বিভিন্ন সময়ত গাঁওসমূহক সামাজিক ঐক্য সাধনৰ মুখ্য বাহকৰূপে দেখা গৈছিল। গাঁও সমূহৰ মাজেদি প্ৰকাশ পোৱা এনে সংহতিয়েই আছিল গ্ৰাম্য জীৱনৰ প্ৰধান দিশ। অৱশ্যে গ্ৰাম্য সামাজিক জীৱনত থকা এনে গুণৰ সমাহাৰৰ স্বত্বেও বৃটিছ প্ৰশাসক তথা নৃতত্ত্ববিদসকলে ভাৰতীয় গাঁও সম্বন্ধে কৰা কেতবোৰ মন্তব্যক সমালোচনা কৰিছে। বৃটিছ নৃতত্ত্ববিদসকলে ভাৰতীয় গাঁও সমূহক 'অপৰিৱৰ্তনীয়' আৰু এক 'ক্ষুদ্ৰ গণতান্ত্ৰিক গোট' বোলা কথাষাৰ শ্ৰীনিবাসে মানি ল'ব বিচৰা নাই। সেইবাবে ঐতিহাসিক আৰু সমাজতাত্ত্বিক সাক্ষ্যবোৰৰ আধাৰত শ্ৰীনিবাসে দেখুৱাইছিল যে দৰাচলতে গাঁওবোৰে লেখত ল'বলগীয়া পৰিৱৰ্তনৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰি আহিছে।

ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বত গাঁও অধ্যয়নে বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰি আহিছে। বিভিন্ন নৃজাতীয় অধ্যয়ন সমূহে গাঁও সম্বন্ধীয় অধ্যয়ন তথা গৱেষণাৰ তাৎপৰ্য বৃদ্ধি কৰিছে। ভাৰতীয় গাঁও সমূহত কৰা অধ্যয়ন তথা গৱেষণাবোৰৰ ফলত গাঁও সমূহৰ পৰিৱৰ্তন সম্ভৱ হৈ উঠিছে। গ্ৰাম্য অধ্যয়নৰ জৰিয়তে একো একোখন গাঁৱৰ যি বিস্তৃত বিৱৰণ দাঙি ধৰা হয়, সেই বিৱৰণৰ দ্বাৰা গাঁও সম্বন্ধে বহুতো জ্ঞান আহৰণ কৰিব পৰা যায়। সেয়েহে গাঁও সম্বন্ধীয় এনে বিৱৰণৰ দ্বাৰা দেশৰ নীতি নিৰ্ধাৰক সকলেও জ্ঞান লাভ কৰি গাঁও সমূহৰ উন্নয়ন আৰু পৰিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰাত সুবিধা হৈ পৰে।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৪ (Activity-4)

ধৰি লোৱা যাওঁক অন্য কোনো গ্ৰহ বা অন্য কোনো সভ্যতাৰ পৰা তোমালোকৰ কেইজনমান বন্ধুৱে প্ৰথমবাৰৰ বাবে পৃথিৱী দৰ্শনৰ কাৰণে আহিছিল। এই বন্ধুকেইজনে কোনো দিনেই ‘গাঁও’ শব্দটো শুনাই নাছিল অথবা কোনো ধৰণৰ জ্ঞান নাছিল। তেতিয়াহ’লে তুমি তোমাৰ বন্ধুকেইজনক ‘গাঁও’ চিনাক্ত কৰিবৰ বাবে কি পাঁচটা উপায় দিবা?

প্ৰথমেই কিছুমান সৰু সৰু গোট কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা। তাৰ পিছত গোটবোৰৰ মাজত এইবোৰ তুলনা কৰি চোৱা কোনবোৰ বৈশিষ্ট্য প্ৰায় সকলোৰে মাজত দেখা গৈছে। বিভিন্ন গোটৰ দ্বাৰা চিনাক্ত কৰা কোনবোৰ বৈশিষ্ট্য প্ৰায় একে যেন লাগিছে। এনেবোৰৰ সহায়ত ‘গাঁৱ’ৰ কিবা সংজ্ঞা বিচাৰি পাইছা নেকি?

ক্ৰিয়া-কলাপ-৫ (Activity-5)

দেখা গৈছিল, ১৯৫০ চনত নগৰবাসী বহুসংখ্যক ভাৰতীয়ই ‘গাঁও’ অধ্যয়নৰ বাবে আকৰ্ষিত হৈছিল। নগৰত বসবাস কৰা লোকসকল আজিকালি গাঁৱৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছে বুলি ভাবানে? বাতৰিকাকত, চলচ্চিত্ৰ, দূৰদৰ্শন আদিত গাঁৱৰ বিষয়ে কিমান প্ৰচাৰ হয়? তুমি যদি প্ৰকৃততে নগৰৰ বাসিন্দা তেনেহ’লে লক্ষ্য কৰাচোন তোমালোকৰ পৰিয়ালৰ লোকসকলে গাঁৱত বসবাস কৰা আত্মীয় লোকসকলৰ লগত সম্পৰ্ক ৰাখেনে? তোমাৰ ককাদেউতা নাইবা তোমাৰ দেউতাৰ দিনত এনে যোগাযোগ কেনেধৰণৰ আছিল? নগৰ ত্যাগ কৰি গাঁওলৈ ঘূৰি যোৱা কোনো ব্যক্তিক তুমি চিনি পোৱানে? যদি তুমি এনে প্ৰকৃতিৰ লোক লগ পোৱা নাই তেনেহ’লে মানুহে গাঁৱত থাকিবলৈ নাইবা বসবাস কৰিব নিবিচৰাৰ কাৰণবোৰ তুমি কি বুলি ভাবা? গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ আহিব বিচৰা কোনোবা লোকৰ বিষয়ে যদি তুমি জানা, তেনেহ’লে তেওঁলোকে গাঁও এৰিবলৈ বিচৰা কাৰণবোৰ কি বুলি ক’ব বিচাৰে?

সামৰণি (Conclusion) :

উল্লিখিত চাৰিওজন সমাজতত্ত্ববিদে আধুনিক ভাৰতত সমাজতত্ত্বক এক স্বকীয়তা প্ৰদান কৰাত অভূতপূৰ্ব বৰঙণি আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকে সমাজতত্ত্বক বিভিন্ন দিশৰ পৰা এক ভাৰতীয় অনুভৱেৰে সমৃদ্ধ কৰিছে। জি, এচ, ঘূৰীয়ে পাশ্চাত্য নৃতত্ত্ববিদসকলে আগবঢ়োৱা জ্ঞানসমূহৰ ভিত্তিত ভাৰতবৰ্ষত সমাজতত্ত্বক এক স্বকীয় ৰূপ দিছিল আৰু এনে কৰোঁতে তেওঁ ভাৰতীয় পৌৰাণিক গ্ৰন্থসমূহৰ আৰু জ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰসমূহৰ সহায় লৈছিল।

ডি, পি, মুখাৰ্জীয়ে এক সম্পূৰ্ণ বিপৰীত দিশৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত দখল থকাৰ পিছতো, ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বক পুনৰুদ্ধাৰ কৰাৰ বাট মুকলি কৰিছিল। তেওঁৰ দৰেই এ.আৰ. দেশায়ে পাশ্চাত্য সমাজতত্ত্ববিদ কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ ৰাষ্ট্ৰৰ সম্পৰ্কে যি সমালোচনাত্মক চিন্তা-চৰ্চা আগবঢ়াইছিল, সেই সময়ত ই এক নতুনত্বৰ সূচনা কৰিছিল। এম.এন. শ্ৰীনিবাসেও পাশ্চাত্য নৃতত্ত্ববিদসকলৰ চিন্তা-চৰ্চাৰে পৰিচিত হৈ পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বত গৱেষণাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিব পৰা যি সমূহ দিশ দেখুৱাই থৈ গ'ল, সিয়ে বিংশ শতিকাৰ শেষৰ ফাললৈ ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বক যথেষ্ট চহকী কৰে।

এই আটাইকেইজন ব্যক্তিয়ে দেখুৱাই থৈ যোৱা বাটেৰে আগবাঢ়ি আহি আজি ভাৰতত সমাজতত্ত্বই এইখিনি অৱস্থা পাইছেহি। তেওঁলোকৰ পৰৱৰ্তী সমাজতত্ত্ববিদসকলে তেওঁলোকে আগবঢ়োৱা অৱদানৰ আধাৰতে ভাৰতবৰ্ষত সমাজতত্ত্বক আগুৱাই নিয়ে। বৰ্তমানৰ সমাজতত্ত্ববিদসকলে আগবঢ়োৱা বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ সমালোচনাত্মক লিখনসমূহে বিভিন্ন প্ৰকাৰে তেওঁলোকৰ লিখনিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছে। এই সমালোচনাত্মক লিখনসমূহে বৰ্তমান ভাৰতবৰ্ষত সমাজতত্ত্বৰ বিকাশত যথেষ্ট অৰিহণা যোগাইছে।

পৰিভাষা (Glossary) :

- **প্ৰশাসক নৃতত্ত্ববিদ (Administrator-Anthropologist) :** ব্ৰিটিছ নৃতত্ত্ববিদ প্ৰশাসকসকল, যিসকলে ১৯ শতিকা আৰু বিংশ শতিকাৰ আগভাগত ভাৰতত ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ অংশবিশেষ ৰূপত আছিল, তেওঁলোকে নৃতাত্ত্বিক গৱেষণাত বিশেষকৈ জৰীপ আৰু লোকপিয়ল কাৰ্যত অধিক মনোনিবেশ কৰিছিল। অৱসৰৰ পাছত তেওঁলোকৰ কিছুসংখ্যক প্ৰখ্যাত নৃতত্ত্ববিদৰূপে জনাজাত হৈ পৰিছিল। উল্লেখনীয় তেনে কেইজনমান ব্যক্তি হৈছে — Edgar Thurston, William Crooke, Herbert Risley আৰু J.H. Hutton .
- **নৃদেহমাপতত্ত্ব (Anthropometry) :** নৃতত্ত্বৰ এটি শাখা, যি বিভাগে মানৱ প্ৰজাতিৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰ অধ্যয়ন কৰে। মানুহৰ দেহ বা শৰীৰ, বিশেষকৈ লাওখোলাৰ আয়তন, মূৰৰ পৰিধি আৰু নাকৰ দৈৰ্ঘ্যৰ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰাটো এই শাখাৰ প্ৰধান কাম।
- **সাদৃশ্যীকৰণ (Assimilation) :** ই এনে এক সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া যাৰ যোগেদি এটা সংস্কৃতিয়ে (বিশেষকৈ বৃহৎ অথবা প্ৰভাৱশালী) আন এটা সংস্কৃতিক ক্ৰমাগতভাৱে গ্ৰাস কৰি ল'ব পাৰে। সাদৃশ্যীকৰণত মিলি যোৱা ক্ষুদ্ৰ সংস্কৃতিবোৰ, বৃহৎ সংস্কৃতিৰ লগত মিলি যাবলৈ ধৰে আৰু এই প্ৰক্ৰিয়াৰ অন্তত সৰু সংস্কৃতিবোৰৰ অস্তিত্ব অৱশেষত নাইকিয়া হৈ পৰে।
- **আন্তঃবিবাহ (Endogamy) :** ই এটা সামাজিক সংস্থা, যাৰ সীমা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় কোনো সামাজিক

বা বংশ গোটৰ ভিত্তিত হোৱা বিবাহৰ জৰিয়তে। এনেদৰে নিৰ্ধাৰিত সীমাৰ বাহিৰত বিবাহৰ অনুমতি দিয়া নহয়। এটা সাধাৰণ উদাহৰণ হৈছে জাতি আন্তঃবিবাহ, য'ত কেৱল একেটা জাতিৰ সদস্যসকলৰ ভিতৰতহে বিয়া-বাৰৰ প্ৰচলন থাকে।

- **বহিঃবিবাহ (Exogamy) :** ই এটা সামাজিক সংস্থা, য'ত বৈবাহিক সম্বন্ধৰ অনুমতি প্ৰদান কৰা হয় কোনো সামাজিক গোট বা বংশ সীমাৰ বাহিৰত। বিবাহ সম্বন্ধ উক্ত সামাজিক গোট বা বংশৰ বাহিৰত হ'ব লাগিব। ইয়াৰ উদাহৰণ হৈছে স্বপিণ্ড বিবাহ (Sapinda exogamy); গোত্ৰৰ বাহিৰত বিবাহ (Sagotra exogamy); অথবা একে গাঁও বা একে অঞ্চলৰ বাহিৰত সম্পন্ন হোৱা বিবাহ (village/region exogamy)।
- **লেইছেজ ফেয়াৰ (Laissez faire) :** ই এটা ফৰাচী ভাষাৰ বাক্যাংশ। ভাষাগত অৰ্থ হ'ল অকলে বা মুক্তভাৱে এৰি দিয়া ('Let be' or 'Leave alone')। ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক মতবাদক বুজায়; য'ত অৰ্থনীতি আৰু অৰ্থনৈতিক সম্বন্ধ নিৰ্ণয় কৰাত ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপ একেবাৰে নগণ্য। এই ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰই বিশ্বাস কৰে যে এই ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে মুক্ত বজাৰ ব্যৱস্থা নিয়ন্ত্ৰিত শক্তি আৰু সামৰ্থ অনুযায়ী আগবাঢ়িব পাৰে।

অনুশীলনী (Exercise)

- ১। অনন্তকৃষ্ণ আয়াৰ আৰু শৰৎ চন্দ্ৰ ৰয়ে কেনেকৈ সামাজিক নৃতত্ত্ব অধ্যয়ন কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহিছিল আলোচনা কৰা।
How did Ananthakrishna Iyer and Sarat Chandra Roy come to practice social anthropology?
- ২। জনজাতীয় সম্প্ৰদায়সমূহৰ মাজত সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত থকা যুক্তিসমূহ আলোচনা কৰা।
What were the main arguments on either side of the debate about how to relate to tribal communities?
- ৩। ভাৰতবৰ্ষৰ জাতি আৰু প্ৰজাতিসমূহৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়ে হাৰ্বাৰ্ট ৰিজলী আৰু জি. এছ. ঘূৰীয়ে কেনেদৰে বক্তব্য আগবঢ়াইছে, আলোচনা কৰা।
Outline the positions of Herbert Risley and G.S. Ghurye on the relationship between race and caste in India.
- ৪। জাতি সম্পৰ্কে থকা সামাজিক নৃতাত্ত্বিক সংজ্ঞাসমূহ চমুকৈ আলোচনা কৰা।
Summarise the social anthropological definition of caste.
- ৫। ডি. পি. মুখাৰ্জীয়ে 'জীৱন্ত পৰম্পৰা' মানে কি পৰম্পৰাক বুজাব বিচাৰিছে? তেওঁৰ মতে কিয় ভাৰতীয় সমাজতত্ত্ববিদসকল এইধৰণৰ পৰম্পৰাৰ সৈতে একাত্ম হ'ব লাগে?

What does D.P. Mukherji mean by 'living tradition'? Why did insist that Indian sociologists be rooted in this tradition?

- ৬। ভাৰতীয় সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ বিশেষত্বসমূহ কি কি? সেইবোৰে কেনেকৈ পৰিৱৰ্তনৰ আৰ্হিত প্ৰভাৱ পেলায়?

What are the specificities of Indian culture and society, and how do they affect the pattern of change?

- ৭। কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ মানে কি? এ, আৰ, দেশায়ে কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ বিপক্ষে কিয় প্ৰতিবাদ সাব্যস্ত কৰিছে?

What is a welfare state? Why is A.R. Desai critical of the claims made on its behalf?

- ৮। এম, এন, শ্ৰীনিবাস আৰু লুইচ ডুমন্তে গাঁৱক সমাজতাত্ত্বিক গৱেষণাৰ বিষয়বস্তু হিচাপে লোৱাৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে কেনেধৰণৰ মত প্ৰকাশ কৰিছে?

What arguments were given for and against the village as a subject of sociological research by M.N. Srinivas and Louis Dumont?

- ৯। ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বৰ ইতিহাসত গাঁও অধ্যয়নৰ তাৎপৰ্য ব্যাখ্যা কৰা। এইক্ষেত্ৰত এম, এন, শ্ৰীনিবাসে কেনে ভূমিকা পালন কৰিছিল উল্লেখ কৰা।

What is the significance of village studies in the history of Indian sociology? What role did M.N. Srinivas play in promoting village studies?

References :

- Desai, A.R. 1975. State and Society in India : Essays in Dissent. Popular Prakashan, Bombay.
- Deshpande, Satish, 2007. 'Fashioning a Postcolonial Discipline : M.N. Srinivas and Indian Sociology' in Uberoi, Sundar and Deshpande (eds) (in press).
- Ghurye, G.S. 1969. Caste and Race in India, Fifth Edition, Popular Prakashan, Bombay.
- Pramanick, S.K. 1994, Sociology of G.S. Ghurye, Rawat Publications, Jaipur, and New Delhi.
- Mukerji, D.P. 1946. Views and Counterviews. The Universal Publishers, Lucknow.
- Mukerji, D.P. 1955. 'Indian Tradition and Social Change', Presidential Address to the All India Sociological Conference at Dehradun.
- Reproduced in T.K. Oommen and Partha N. Mukherji (eds) 1986, Indian Sociology : Reflections and Introspections, Popular Prakashan, Bombay.
- Madan, T.N. 1994. Pathways : Approaches to the Study of Society in India. Oxford University Press, New Delhi.
- Patel, Sujata. 'Towards a Proxiological Understanding of Indian Society : The Sociology of

- A.R. Desai', in Uberoi, Sundar and Deshpande (eds) (in press)
- Srinivas, M.N. 1955. India's Villages. Development Department, Government of West Bengal, West Bengal Government Press, Calcutta.
 - Srinivas, M.N. 1987. 'The Indian Village : Myth and Reality' in the Dominant Caste and other Essays. Oxford University Press, New Delhi.
 - Uberoi, Patricia, Nandini Sundar and Satish Deshpande (eds) (in press). Disciplinary Biographies : Essays in the History of Indian Sociology and Social Anthropology. Permanent Black, New York.
 - Upadhyaya, Carol. 'The Idea of Indian Society : G.S. Ghurye and the Making of Indian Sociology', in Uberoi, Sundar and Deshpande (eds) (in press).